

Het werkt niet meer tussen ons

Een onderzoek naar de theologisch-ethische evaluatie van
echtscheidingen vanwege relationele problematiek

Student: S. Haverkamp (14011)

Scriptiebegeleider: A. L. Th. de Bruijne

Datum: 09-09-2023

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1 — Inleiding	7
1 — Waarom mensen in Nederland scheiden	7
2 — Kerkelijke tradities over echtscheiding	9
3 — Vertrekpunt vanuit de GKv-discussie	12
4 — Introductie in de bezinning van de GKv	13
5 — Wel of geen echtscheidingsgronden	15
6 — Andere theologen als gesprekspartners	17
7 — Relationale problematiek als geïsoleerd motief	18
8 — Hoofdvragen en Deelvragen	19
9 — Methode	20
Hoofdstuk 2 — Relationale problematiek en echtscheiding	23
1 — Inleiding	23
2 — Theorieën over huwelijk en scheiding	25
3 — Processen van relatie-ontbinding	29
4 — Het proces van disaffectie door de ogen van mensen met huwelijksproblemen	33
5 — Conclusie	39
Hoofdstuk 3 — Bezinning GKv	45
1 — Inleiding	45
2 — Het koninkrijksdenken van Van Bruggen	46
2 — De redelijkheid van J. Douma	52
4 — Deputaatschappen Echtscheiding	58
5 — Conclusie	66

Hoofdstuk 4 — analyse en evaluatie van Cornes' visie	68
1 — Inleiding	68
2 — Analyse Cornes' visie	69
3 — Evaluatie Cornes' visie	79
4 — Conclusie	91
Hoofdstuk 5 — Analyse en evaluatie van Instone-Brewer's visie	93
1 — Inleiding	93
2 — Analyse Instone-Brewer's visie	94
3 — Evaluatie Instone-Brewer's visie	108
4 — Conclusie	121
Hoofdstuk 6 — Conclusie	125
1 — Inleiding	125
2 — Visie deputaten echtscheiding	126
3 — Bijdragen van Cornes en Instone-Brewer	129
4 — Echtscheidingen vanwege relationele problematiek	142
5 — Aanbevelingen voor verder onderzoek	150
Dankwoord	151
Literatuurlijst	152

Hoofdstuk 1 — Inleiding

1 — Waarom mensen in Nederland scheiden

“We groeien uit elkaar”, “ik herken hem niet meer”, “we zijn als vreemden voor elkaar”, “we voelen geen liefde meer voor elkaar” — sinds de jaren '50 heeft er een enorme groei plaatsgevonden van echtscheidingen om dergelijke redenen. Voor die tijd gebeurden echtscheidingen met name vanwege drugs- of drankmisbruik, huiselijk geweld, of echtelijke ontrouw, maar tegenwoordig zijn dergelijke redenen zeldzamer. De meerderheid van echtscheidingen vindt plaats omdat de relatie tussen echtgenoten is verslechterd. Relationele problematiek was honderd jaar geleden niet eens geldig als echtscheidingsgrond, volgens de Nederlandse wet. Nu is het de meest voorkomende reden om te scheiden. Dergelijke echtscheidingen zijn dus een bekend verschijnsel geworden. Sommigen komen ermee in aanraking als kind van gescheiden ouders; anderen als gescheiden ouder zelf; weer anderen kennen familieleden, buren, gemeenteleden, of collega's die gescheiden zijn. Hoe is dat mogelijk, dat er in honderd jaar zoveel is veranderd?

Sociologen De Graaf en Kalmijn hebben onderzoek gedaan naar echtscheidingen die plaatsvonden in de periode van 1950 tot 2000.¹ Zij geven een aantal verklaringen voor de grote stijging. Ten eerste zijn er veel drempels weggenomen, drempels die mensen ervan weerhielden om te scheiden. Juridisch gezien is de wetgeving veranderd, zodat het makkelijker is geworden om te scheiden. Vroeger moest men een geldige grond aandragen, dat kon overspel, mishandeling, een gevangenisstraf van de partner, of verkwisting zijn.² Tegenwoordig is dat niet meer nodig en kan men zeggen dat het huwelijk ‘duurzaam ontwrict’ is. Daarnaast is het stigma dat op echtscheiding lag minder geworden, zodat de sociale druk om een relatie aan te houden minder groot is. Ook de bijstand-wetgeving heeft ervoor gezorgd dat met name vrouwen sneller de stap durfden te nemen om te scheiden. Er zijn dus juridische, sociale en financiële obstakels van de baan gehaald. Vroeger was het vaak onmogelijk

¹ Ik heb gezocht naar recentere cijfers over echtscheidingsmotieven in Nederland, maar heb die niet gevonden. Wel blijkt dat van 2000 tot 2020 het aantal scheidingen relatief stabiel blijft. Ongeveer 1/3 van de huwelijken loopt uit op een scheiding.

² Wanneer een dergelijke grond niet werd gevonden, dan kon men er altijd één in scène zetten, wat ook gebeurde. Dit is een belangrijke reden geweest dat de Nederlandse wet is veranderd.

om te scheiden. Nu is het een stuk eenvoudiger, en dan is het niet vreemd dat echtscheidingen vaker plaatsvinden.

Naast deze weggenomen drempels, zijn er ook andere redenen voor de stijging van echtscheidingen. Emancipatoire ontwikkelingen hebben ertoe geleid dat vrouwen meer werken, maar gemiddeld nog steeds meer in het huishouden doen dan mannen.³ Een ongelijke verdeling van de lasten legt druk op relaties. Daarnaast is het toegenomen belang van een affectieve relatie een reden dat echtscheidingen zijn toegenomen. Nederlanders hechten veel waarde aan de genegenheid, liefde, warmte die voor elkaar gevoeld worden. De Graaf en Kalmijn noemen dat de ‘gevoelshuishouding’. De nadruk op de gevoelshuishouding in een relatie betekent dat Nederlanders bewuster dan ooit bezig zijn met het reflecteren op de communicatie en de al dan niet ervaren positieve gevoelens richting de ander. Een huwelijk wordt minder beoordeeld op basis van nuttigheid, denk aan: goede zorg voor de kinderen; bijdragen aan de samenleving; bestaanszekerheid van de partners. Men beoordeelt het huwelijk tegenwoordig op basis van de kwaliteit van de relatie en op basis van het geluk dat de relatie aan beide partners biedt. De partners moeten gelukkig worden van elkaar; zich tot elkaar aangetrokken voelen; goed met elkaar kunnen communiceren, intiem met elkaar zijn. Wanneer dat er niet meer is, is een belangrijk fundament onder het huwelijk weggefallen.⁴

³ Dit is overigens nog steeds gezegd op basis van het onderzoek uit 2001. Misschien geldt dit nu minder en zijn mannen meer gaan bijdragen in het huishouden.

⁴ Graaf, P. M. de & Kalmijn, M, “Scheidingsmotieven in Nederland sinds de jaren vijftig.” *Sociale Wetenschappen*, 44(2), (2001).

2 — *Kerkelijke tradities over echtscheiding*

In deze scriptie wil ik onderzoeken hoe echtscheidingen vanuit relationele problematiek geëvalueerd zouden moeten worden vanuit een christelijk ethisch perspectief. In de christelijke ethiek bestaan er meerdere standpunten betreffende de vraag naar geldige echtscheidingen. In tegenstelling tot het Nederlandse recht waarin echtscheidingsgronden niet meer nodig zijn voor een geldige scheiding, wordt er in de christelijke ethiek nog steeds over echtscheidingsgronden gesproken. Er is een variëteit aan standpunten over de vraag wanneer scheiding toelaatbaar is, en of echtscheiding überhaupt mogelijk is. Ik noem enkele veel ingenomen standpunten ter introductie in het debat.

Volgens de Rooms-Katholieke kerk is het niet *mogelijk* om te scheiden. Zij meent dat Jezus' woorden over echtscheiding impliceren dat het huwelijk een onverbreekbare band is. De katholieke kerk baseert dit standpunt op meerdere teksten, waaronder Jezus' uitspraak dat degene die scheidt en hertrouwt, overspel pleegt.⁵ Het woord overspel impliceert dat de vorige huwelijksband is blijven bestaan. Die band was blijkbaar niet weg na de scheiding. Hieruit concludeert de katholieke kerk dat de huwelijksband onverbrekkelijk is. Het is onmogelijk om te scheiden.

Veel gereformeerde theologen denken dat een huwelijk wel te verbreken is. C. van Dam bijvoorbeeld, stelt dat God zelf een huwelijk met Israël verbreekt in Jeremia 3,18, en dat het daarom dus mogelijk is.⁶ Het is echter niet mogelijk om zomaar elke reden. Er zijn volgens Van Dam twee bijbelse redenen om te scheiden: overspel (Matt. 5,31-32 e.a.) en verlating door een ongelovige echtgenoot (1 Kor. 7,15). Heel veel gereformeerde theologen erkennen deze gronden, maar er wordt wel verschillend mee omgegaan. Sommige theologen interpreteren deze gronden als betrekking hebbend op meer dan twee situaties. Ze zijn met meerdere situaties in het gewone leven te vergelijken. Men zou bijvoorbeeld kunnen zeggen: 'Naar analogie is lichamelijke mishandeling van een partner alsof men die partner verlaat. Daarom is dat een geldige echtscheidingsgrond'. Andere theologen interpreteren de gronden smaller. Zij vinden dat ze alleen van toepassing zijn op situaties die overeenkomen met de

⁵ Matt. 5, 31-32; Marc. 10,11. Van belang is ook Efeziërs 5,32 — daar staat dat het huwelijk een 'mysterion' is, maar dit werd in de Vulgaat vertaald als 'sacramentum'. Een sacrament is niet te breken, en daarmee werd ook het huwelijk gezien als een heilige en niet verbreekbare band.

⁶ Dam, C. van, *Divorce & Remarriage: In the Light of Old Testament Principles and Their Application in the New Testament* (Winnipeg: Premier Pub, 1996), 4.

genoemde situatie. De één hanteert deze gronden dus vrij strikt, de ander neemt meer vrijheid en bekijkt in hoeverre een grond redelijkerwijs overeenkomt met een situatie. Het gaat er dan niet om dat men precies naar de letter handelt, maar dat men in de geest van Gods bedoeling handelt.⁷

Over het aantal echtscheidingsgronden bestaat ook verschil van mening. D. Instone-Brewer ziet wel vier echtscheidingsgronden in de bijbel. Op basis van Ex. 21, 10-11 stelt hij twee echtscheidingsgronden vast: emotionele en materiële verwaarlozing.⁸ Daarbij komen nog twee gronden die ook door veel andere theologen worden onderschreven: overspel en verlating door een (on)gelovige echtgenoot.⁹

Weer een andere positie is, dat het soms weliswaar mogelijk is om te scheiden, maar niet de goede keus voor een discipel van Christus. Een christen is altijd geroepen om trouw te zijn en te vergeven. Voorstanders van dit standpunt zien overspel en verlating door een ongelovige als een uitzondering op de regel, maar ze zijn voorzichtig met het woord 'grond'. Hiermee willen zij aangeven dat zelfs in die uitzonderingen het ideaal van een levenslang huwelijk en blijvende trouw blijft staan. Dat betekent dat een persoon wiens echtgenoot overspel heeft gepleegd, nog steeds primair geroepen is om te vergeven en het huwelijk in stand te houden.¹⁰

Ook al is er een variëteit aan visies, er is consensus onder theologen dat een christen ernaar moet streven om de huwelijkspartner lief te hebben en om trouw te blijven. Zoals Jezus trouw is en liefdevol is aan ons, zo zijn wij geroepen om de weg van liefde te gaan.¹¹ Desondanks vinden ook onder christenen echtscheidingen plaats. De dagelijkse werkelijkheid waarin mensen scheiden als hun relatie dusdanig is verslechterd, staat in schril contrast tot het ideaal van liefdevolle trouw, dat men elkaar levenslang dient en voor elkaar zorgt. Die spanning leidt tot allerlei vragen voor christenen, kerkenraden, predikanten. Dat

⁷ Douma, J. *Echtscheiding*, (Amsterdam: Bolland, 1982), 101-107.

⁸ Meer informatie over Exodus 21 zal nog volgen. Voor nu is het genoeg om te zeggen dat er in Exodus 21,10-11 drie gronden worden genoemd: voeding, kleding en liefde/seks/olie. De vertaling van de laatste term is niet eenvoudig. Deze drie gronden brengt Instone-Brewer terug naar twee: materiële en emotionele verwaarlozing.

⁹ Instone-Brewer, D. *Divorce and Remarriage in the Bible : The Social and Literary Context*. (Grand Rapids, Mich.: W.B. Eerdmans, 2002), 309-310.

¹⁰ Bruggen, J. van, *Het Huwelijk Gewogen : 1 Korinthe 7* (Amsterdam: Bolland, 1978), 60; Cornes, A., *Divorce and Remarriage : Biblical Principles and Pastoral Practice* (Grand Rapids, Mich.: W.B. Eerdmans, 1993), 297.

¹¹ Ef. 5,1.

zijn onder andere vragen omtrent de geldigheid van motieven als ‘relationele problematiek’. Het antwoord op dergelijke vragen heeft gevolgen voor veel persoonlijke levens. Het is dan ook niet verrassend dat er in allerlei kerken een discussie is ontstaan. Het blijkt een uitdaging om de bijbelteksten over echtscheiding (en huwelijk) toe te passen op uiteenlopende omstandigheden. In deze scriptie zal ik mij in het debat over echtscheidingsgronden mengen. Ik zal ernaar zoeken wat de consequenties zijn van de relevante bijbelteksten voor echtscheidingen vanuit relationele motivatie, die tegenwoordig zo regelmatig voorkomen. De focus zal liggen op de vraag naar de legitimiteit van echtscheidingen die ontstaan door een verslechterende relatie.

3 — *Vertrekpunt vanuit de GKv-discussie*

Als we willen kijken naar de rechtmatigheid van echtscheidingen vanwege relationele problemen stuiten we op een obstakel, want onder theologen is geen eenstemmigheid wat betreft dé bijbelse boodschap over echtscheiding. Dat bleek wel uit het bovenstaande overzicht van kerkelijke tradities. Het is dus niet mogelijk om vanuit één bijbelse boodschap te kijken naar echtscheidingen vanwege relationele problematiek. Daarom neem ik bewust een vertrekpunt waar ik vervolgens andere standpunten bij betrek. Als vertrekpunt kies ik de bezinning op echtscheiding die heeft plaatsgevonden in de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt.¹² De uitkomst van die bezinning in een deputaten-rapport zal fungeren als een hypothese, die ik laat bevragen vanuit andere theologische standpunten. De bedoeling is om via dit proces helderheid te krijgen welke standpunten in de discussie sterk onderbouwd zijn en op die manier tot een bijbelse visie te komen die goed beproefd en getest is. Vanuit die bevraagde visie kan worden bepaald in hoeverre echtscheidingen vanwege relationele problematiek gegrond kunnen zijn.

Voordat ik de discussie die in de GKv heeft plaatsgevonden kort beschrijf, zal ik de keuze om haar bezinning als uitgangspunt te kiezen verantwoorden. De GKv is sinds 2023 gefuseerd met de Nederlands Gereformeerde Kerken. Het lijkt misschien vreemd om de discussie van een genootschap dat niet meer bestaat te gebruiken als startpunt, maar het is een natuurlijk beginpunt, aangezien de GKv de kerkelijke traditie is waarin ik zelf ben opgegroeid. Het is een traditie waar ik bekend mee ben en waar ik door ben beïnvloed. Het is daarom eerlijk om als uitgangspunt te nemen, omdat daarin mijn vooronderstellingen duidelijk zijn. Daarnaast is het mijn wens om bij te dragen aan verdere reflectie die nodig is op dit punt, maar dan nu binnen het nieuw geformeerde kerkgenootschap (NGK).

Voor de oecumenische discussie over echtscheidingsgronden kan de bezinning in de GKv dienen als een goed praktijkvoorbeeld. Er blijkt namelijk uit deze bezinning hoe exegetisch-ethische keuzes over echtscheidingsgronden, consequenties hebben voor de praktijk. Daar zal ik in het vervolg meer over zeggen, maar voor nu volstaat het om te zeggen dat hantering van echtscheidingsgronden oordeelsvorming voor kerkenraden eenvoudiger maakt.

¹² Afgekort met GKv.

4 — *Introductie in de bezinning van de GKv*

Ik zal nu kort de bezinning van de GKv introduceren aan de hand van de perspectieven van professoren J. van Bruggen; J. Douma, en van het deputaatschap echtscheiding dat in 2003 met een rapport kwam waarin een nieuwe weg werd ingeslagen.¹³

De Gereformeerde Kerken vrijgemaakt zijn één van die kerkgenootschappen waarin de veranderende situatie rondom echtscheidingen vanaf de jaren '50 hebben geleid tot theologische reflectie. In 1978 schreef hoogleraar Nieuw-Testament J. van Bruggen *Het huwelijk gewogen*, waarin hij twee echtscheidingsgronden in het Nieuwe Testament weliswaar erkent, maar relateert als zeer contextgebonden. Hij betwijfelt of ze nu nog gelden. Hij benadrukt de blijvendheid van huwelijkstrouw en de noodzaak van vergeving. Aan het eind van zijn boek schrijft hij dat 'uitzichtloze situaties' nooit *echt* uitzichtloos zijn voor christenen, op weg naar het beloofde land.¹⁴

Hoogleraar in de ethiek J. Douma schreef rond diezelfde tijd het boekje *Echtscheiding*, waarin hij uitging van de twee 'klassieke' echtscheidingsgronden, aangevuld met een principe van billijkheid. Volgens Douma geven de bijbelteksten geen casuïstiek van wat precies moet worden besloten per situatie, daarom bouwt hij de tussenstap van billijkheid in. Het principe van billijkheid betekent dat men zich inleeft in de ander en zich afvraagt welke beslissing eerlijk is: is het redelijk om dit van deze persoon in die situatie te vragen?¹⁵ De standpunten van Douma en Van Bruggen liggen niet ver van elkaar af, maar zijn wel verschillend. Van Bruggen benadrukte het ideaal van huwelijkstrouw en was van mening dat de bijbelse echtscheidingsgronden niet meer golden. Douma gaf nog een reële plek aan de echtscheidingsgronden, bemiddeld door het billijkheid-principe.

De visie van het vrijgemaakte 'deputaatschap echtscheiding' had kenmerken van zowel het standpunt van Van Bruggen, als dat van Douma. Enerzijds kwam men tot de conclusie dat de bijbel geen echtscheidingsgronden leert, maar dat het onderwijs van Jezus toegepast moet worden op elke afzonderlijke situatie. Tegelijkertijd moest er billijkheid zijn in de oordeelsvorming. Het is mogelijk dat de kerk een lid "ontslaat van binding aan

¹³ Acta van de Generale Synode Zuidhorn 2002-2003, Bijlage III, 8: Rapport Deputaten Echtscheiding.

¹⁴ Bruggen, van, *Huwelijk*, 121.

¹⁵ Douma, *Echtscheiding*, 101.

de geldende regel.”¹⁶ Het Deputaatschap lijkt het ideaal van het koninkrijk (Van Bruggen) te combineren met de billijkheid van Douma. Zo is er in de bezinning van de GKv een keuze gemaakt voor het ideaal van trouwe liefde én redelijkheid in het toepassen van het ideaal.

¹⁶ Acta G.S. Zuidhorn, Bijlage III,8, 59.

5 — *Wel of geen echtscheidingsgronden*

De keuze om afscheid te nemen van de echtscheidingsgronden had te maken met exegetische inzichten, maar ook met de manier waarop deze gronden werden gebruikt in de praktijk. Het deputaatschap signaleerde een beargumenteerd ongemak met de traditionele twee gronden voor echtscheiding, die via analogie-redeneringen kunstmatig werden opgerekt. Een fictief voorbeeld daarvan is dat een man niet meer genoeg communiceert met zijn vrouw, en dat dit vergelijkbaar is met verlating, waardoor echtscheiding zou kunnen worden toegestaan. Omdat dergelijk gebruik van echtscheidingsgronden wat onzuiver aanvoelde, had de vrijgemaakte synode van Leusden (1999) al een derde grond toegevoegd voor ‘ernstige zonden.’¹⁷ Maar ook dit was niet bevredigend, want deze categorie was niet duidelijk te vinden in de bijbel. Deze praktijk overtuigde niet en de weg die de deputaten daarna insloegen acht ik daarom begrijpelijk. Men koos ervoor om geen echtscheidingsgronden te hanteren, maar vanuit het ideaal van levenslange trouw te denken, in rekening brengend dat sommige situaties ontbinding van de huwelijksplicht toelaatbaar maken.

De situatie zonder echtscheidingsgronden leidde echter tot nieuwe vraagstukken. Wanneer het ideaal van het koninkrijk op iedere situatie afzonderlijk wordt toegepast, dan vraagt het namelijk veel wijsheid en inzicht van een lokale kerkenraad om bij elk concreet geval een uitspraak te doen. Vooral in situaties die niet genoemd zijn door Jezus of Paulus is dat lastig. Het rapport noemt er zelf een aantal:

“soorten seksuele zonden die weliswaar geen direct overspel vormen, maar toch ingrijpende gevolgen voor de huwelijkseenheid hebben: incest, pornoverslaving, verkrachting binnen het huwelijk; de coming-out van één van de huwelijkspartners als homofiel; situaties van lichamelijke of geestelijke mishandeling c.q. vernedering; psychiatrische ziekten en stoornissen; psychische problemen; en emotionele, communicatieve en relationele verwijdering en vervreemding.”¹⁸

Al die complexe situaties vragen om verdere doordenking en dat legt een grote verantwoordelijkheid bij de kerkenraad. Kerkenraden bestaan vaak uit mensen die geen specialist zijn op het gebied van huwelijks- en

¹⁷ Acta G.S. Zuidhorn, Bijlage III,8, 3.

¹⁸ Acta G.S. Zuidhorn, Bijlage III,8, 62.

scheidingskwesties. De praktijk van echtscheidingsgronden gaf nog enigszins handvaten. Deze manier van denken zou de beslissingen van een kerkenraad onnavolgbaar kunnen maken. Bovendien rijst de vraag of scheiden niet onmogelijk is, als er op elke situatie de stijl van het koninkrijk wordt toegepast.

6 — *Andere theologen als gesprekspartners*

Dergelijke vragen die in de GKv hebben gespeeld, spelen in allerlei kerkelijke tradities. Het is een Westers fenomeen dat scheiden zoveel makkelijker is geworden, en er zijn zeer veel theologen die zich in deze materie hebben verdiept. Sommige auteurs zetten zich sterker dan anderen af tegen de cultuur, en staan echtscheiding slechts in heel weinig gevallen toe (Cornes¹⁹). Weer andere theologen accepteren de twee gronden (C. Van Dam), en nog weer anderen zeggen dat er meer zijn dan twee (D. Instone-Brewer; J.K. Zhekov; D.J. Steensma; M. Bucer). Om de bezinning van de GKv van meerdere kanten te bevragen zal ik twee auteurs kiezen: één auteur die weinig echtscheidingsgronden hanteert, en één die juist meer gronden erkent.

Twee auteurs die in dit geval goede gesprekspartners zijn, zijn Andrew Cornes en David Instone-Brewer. Instone-Brewer is nieuwtestamenticus en een specialist op het gebied van Rabbijnse literatuur. Het is zijn stelling dat de bijbel vier gronden geeft waarin echtscheiding toelaatbaar is. Volgens hem is dit al in de eerste eeuw vergeten door de kerk, omdat men de culturele context van bijbelteksten over echtscheiding niet meer kende. Door de nadruk op en verdediging van echtscheidingsgronden is Instone-Brewer een waardevolle gesprekspartner. Misschien dat zijn visie een oplossing kan zijn voor de ervaren problemen met twee gronden.

Andrew Cornes benadrukt nog meer dan Van Bruggen het ideaal van het huwelijk als ondeelbare eenheid. Cornes verdedigt de visie dat het huwelijk niet te scheiden is. De huwelijksband is levenslang, daarom is elk hertrouwen na een scheiding overspel. Hij bevindt zich dus meer aan de kant van het ideaal. Ik hoop de visies van Cornes en Instone-Brewer te kunnen gebruiken als een soort slijpstenen voor de vrijgemaakte traditie. Voordat ik de visie van beide auteurs daarvoor kan gebruiken, zal ik hun visie moeten analyseren en evalueren. De evaluatie zal plaatsvinden aan de hand van andere auteurs, zoals Zhekov, Van Dam, Steensma (e.a.). Datgene wat staande blijft van de visies van Cornes en Instone-Brewer, kan worden gebruikt om de visie van de GKv te corrigeren of bevestigen.

¹⁹ Cornes accepteert overspel als reden om te scheiden, maar volgens hem is de huwelijksband nooit volledig verbroken. Hij accepteert dat er in dat geval gescheiden mag worden, maar er zijn geen andere gevallen denkbaar.

7 — *Relationele problematiek als geïsoleerd motief*

In deze these ligt de nadruk op de relationele motivatie, aangezien die volgens het sociologisch onderzoek van Kalmijn en De Graaf het meest voorkomt. Het is realiteit dat sommige redenen om te scheiden in de praktijk samen vallen: als één van de huwelijkspartners psychisch ziek wordt, kan dat gevolgen hebben voor onderlinge communicatie en intimiteit. Het is daarom misschien een kunstmatige greep om relationele problematiek als geïsoleerd motief te nemen, aangezien motivaties waarschijnlijk door elkaar heenlopen. Toch blijkt uit het sociologische onderzoek dat Nederlanders relationele verslechtering als voldoende motivering aandragen om te scheiden. Ook juridisch gezien is duurzame ontwrichting genoeg om een echtscheiding te laten gebeuren. Blijkbaar draagt de relationele motivatie op zich al voldoende gewicht voor Nederlanders, en wordt ze ook als op zichzelf staand aspect beschouwd. Ik ga mee in die vereenvoudiging en probeer een antwoord te vinden op de vraag of het relationele motief ook vanuit de bijbel een geldige motivatie zou kunnen zijn.

8 — *Hoofdvragen en Deelvragen*

Dit alles leidt tot de hoofdvraag:

“In hoeverre kunnen de visies op echtscheiding van A. Cornes en D. Instone-Brewer bijdragen aan de bezinning van de GKv op echtscheidingsgronden, toegespitst op de evaluatie van echtscheidingen vanwege relationele problematiek?”

Die hoofdvraag is onder te verdelen in de volgende subvragen:

“Hoe verloopt het proces van groeiende relationele problematiek in een huwelijk, leidend tot een echtscheiding?”

“Wat heeft de bezinning van de GKv op echtscheidingen opgeleverd voor de evaluatie van echtscheidingen vanwege relationele problematiek?”

“Hoe evalueer ik de visies van A. Cornes en D. Instone-Brewer op echtscheidingsgronden?”

9 — Methode

Het beantwoorden van de hoofdvraag zal gebeuren via literatuuronderzoek. Dat geldt zowel voor het verkrijgen van beter begrip over relationele problemen en echtscheiding, als voor het begrijpen en evalueren van de visies van Cornes en Instone-Brewer.

Aangezien de focus in dit onderzoek ligt op echtscheiding met een relationele motivering, zal ik in me in hoofdstuk 2 richten op het beter begrijpen van relationele problematiek leidend tot echtscheidingen. De subvraag die ik hier zal beantwoorden is: “Hoe verloopt het proces van groeiende relationele problematiek in een huwelijk, leidend tot een echtscheiding?” Een huwelijk begint over het algemeen warm, maar echtparen kunnen de ervaring hebben steeds verder uit elkaar te groeien. Zo kan het gebeuren dat de partner die men eerst liefhad, na een jarenlang huwelijk wordt gehaat. Het is mijn doel in dit hoofdstuk om dit proces te begrijpen. Voor de beantwoording van deze vraag zal ik het Routledge handboek over echtscheiding en relatie-ontbinding van (redacteuren) M.A. Fine, en J.H. Harvey raadplegen.²⁰ Kennis van het proces van relationeel verval is van wezenlijk belang voor het bepalen in hoeverre relationele motieven een geldige echtscheidingsgrond kunnen vormen vanuit de visie van de diverse theologische auteurs. Aangezien ik zelf geen expert ben op psychologisch en sociologisch gebied zal ik me laten informeren door de auteurs.

In hoofdstuk 3 geef ik antwoord op de tweede subvraag: “Wat heeft de bezinning van de GKv op echtscheidingen opgeleverd voor de evaluatie van echtscheidingen vanwege relationele problematiek?” Hier beschrijf ik de traditie van de GKv in meer detail, inclusief de consequenties die de ontstane visie heeft voor de kwestie van echtscheidingen vanwege relatieproblemen.

In hoofdstukken 4 en 5 analyseer en evalueer ik de visie van respectievelijk Cornes en Instone-Brewer. Deze hoofdstukken beginnen met een analyse van hun visie en van de uitgangspunten en argumentaties die daaraan ten grondslag liggen. Vervolgens evalueer ik hun visie aan de hand van enkele auteurs op het gebied van echtscheiding. Ik zal hun standpunt namelijk niet zomaar kunnen overnemen, daarvoor lopen hun exegeses en conclusies te veel uiteen. Dit betekent dat ik mij in de exegetische nuances en hermeneutische achtergrond zal moeten verdiepen, om zo de sterkte en waarde van hun ideeën

²⁰ Fine, M. A. & J. H. Harvey, *Handbook of Divorce and Relationship Dissolution* (New York: Routledge, 2006.) <https://www.perlego.com/book/1553062/handbook-of-divorce-and-relationship-dissolution-pdf>.

in te schatten. Kortom, ik zal in de evaluatie mijn eigen gedachtes en de inzichten van andere auteurs benutten om de visie van Cornes en Instone-Brewer te wegen. Zo zal ik komen tot een onderbouwde evaluatie van wat zij te bieden hebben.

In de conclusie (hoofdstuk 6) keer ik terug naar de hoofdvraag en schrijf ik een concluderend antwoord aan de hand van de verkregen kennis. Ik zal er formuleren hoe de bezinning van de GKv kan worden bijgestuurd, geïnformeerd, of bevestigd door de visies van Cornes en Instone-Brewer. Hier zal ik evalueren in hoeverre het exegetisch verantwoord was om de echtscheidingsgronden vaarwel te zeggen. Is het terecht om die niet meer te hanteren; moeten we er juist meer hanteren of was het hebben van twee echtscheidingsgronden precies genoeg? Ik hoop de exegetische keuzes van verschillende auteurs inzichtelijk te maken en te laten zien hoe zij tot hun visie zijn gekomen.

Vanuit de scherp geslepen visie zal er gekeken worden naar echtscheidingen vanwege relationele problematiek. Door de sociologische en psychologische achtergrondkennis zal ik met meer helderheid kunnen aangeven in hoeverre relationele problematiek een geldige reden is om een scheiding toe te laten. Dit zou kerkelijke ambtsdragers meer kennis van zaken en meer wijsheid kunnen geven in de omgang met mensen die willen scheiden. Deze scriptie kan van nut zijn voor ambtsdragers in alle kerkelijke stromingen, ongeacht de visie op echtscheiding. Hij draagt bij aan begrip van hoe de breuk in een huwelijk kan ontstaan. Bovendien biedt hij inzicht in, en een evaluatie van de theologisch-ethische standpunten omtrent echtscheiding.

Hoofdstuk 2 — Relationele problematiek en echtscheiding

1 — Inleiding

Hoe verloopt het proces van groeiende relationele problematiek in een huwelijk, leidend tot een echtscheiding? In dit hoofdstuk zoek ik naar een antwoord op deze vraag, opdat we meer begrip te krijgen hoe, en waarom dergelijke scheidingen tot stand komen. De problematiek zou kunnen ontstaan door gedrag van echtgenoten richting elkaar, maar ook door externe factoren waar zij vrij weinig aan kunnen doen. Het antwoord op deze kwestie geeft inzicht in wat er gebeurt als een huwelijk gaandeweg verslechterd en vervolgens duurzaam ontwricht wordt genoemd. Dat heeft gevolgen voor de boodschap van de kerk aan mensen die vanwege relatieproblemen willen scheiden. Het heeft ook consequenties voor de (pastorale) hulp die geboden wordt en voor richtlijnen die gebruikt kunnen worden om als ouderling of predikant met gescheiden mensen om te gaan. Ik hoop dat we met de kennis uit het Routledge handboek van M.A. Fine met meer inzicht kunnen bepalen in hoeverre relationele problemen een toelaatbare reden zijn om te scheiden.

Het boek *Routledge handbook of divorce & relationship dissolution*²¹ is een uitstekend boek om de vraag te beantwoorden hoe echtscheidingen ontstaan. M.A. Fine en zijn collega's geven niet alleen aandacht aan demografische kenmerken of kenmerken in de levensloop. Dat zijn factoren die wel voorspellers kunnen zijn van scheiding, maar ze geven vooral een heel algemeen beeld van welke sociologische groepen meer kans hebben op echtscheidingen. Statistieken uit kwantitatieve onderzoeken geven niet zelf begrip, maar hebben altijd een verklaring nodig.²² Fine e.a. hebben ook aandacht voor de processen die zich intern afspelen in een huwelijk. Daar is in het onderzoek naar echtscheiding tot de jaren '70 weinig aandacht voor geweest, maar dit handboek probeert om die lacune te vullen.²³ Een deel van het handboek is gericht op het beschrijven van

²¹ Een moeilijkheid van het boek is dat er geen bladzijdes of paragrafen in vermeld stonden. Ik heb het gelezen als E-book. Het was dus lastig om accuraat te verwijzen naar de plaats waar ik informatie vandaan heb. Om die reden staat wel het hoofdstuk erbij, maar is er geen pagina-verwijzing. Mijn excuses voor dat ongemak.

²² Fine, *Handbook*, Hs. 29.

²³ Fine, *Handbook*, Hs. 1.

factoren die scheiding veroorzaken of voorspellen, en op het karakteriseren van de processen die plaatsvinden voor, tijdens, of na de scheiding.²⁴

Het handboek heeft met name de Verenigde Staten en Engeland op het oog. Dat roept de vraag op in hoeverre de inzichten van toepassing zijn op Nederland. Ik acht het handboek zelf goed bruikbaar voor de Nederlandse context, omdat er een gedeelde Westerse cultuur is, waarin autonomie, individualiteit, geluk in een relatie, belangrijke waarden zijn.²⁵ Nederland heeft cultureel en historisch gezien veel invloeden gehad die vergelijkbaar zijn met Amerika en Engeland: emancipatie van vrouwen na de Tweede Wereldoorlog, het juridisch vergemakkelijken van echtscheiding; economische groei; een mengeling van egalitaire én traditionele rolverwachtingen. In het handboek zelf wordt ook Nederlands onderzoek (o.a. van De Graaf en Kalmijn) aangehaald, dus blijktbaar is het onderzoeksgebied niet beperkt tot Amerika en Engeland.²⁶ Er zijn natuurlijk verschillen tussen deze landen, maar ik meen dat de invloed van de Westerse cultuur breed genoeg is om dit handboek te benutten in de Nederlandse context.

In dit hoofdstuk zal ik in paragraaf 1 drie theorieën bespreken die samen inzicht geven in factoren die leiden tot een echtscheiding, namelijk: sociale uitwisselingstheorie; behavioristische theorie en crisistheorie. Het doel van deze paragraaf is een verkenning van elementen die meespelen in een scheiding. Vervolgens omschrijf ik aan de hand van Steve Duck's fase-model hoe een scheiding zich door de tijd heen voltrekt (par. 2). Tenslotte kijken we door de bril van gescheiden mensen zelf, via het hoofdstuk *Process of Disaffection in Relationship Breakdown*, geschreven door auteurs K. Kayser en S. S. Rao (par. 3). Zij tekenen daarin uit hoe gescheiden mensen (of mensen met huwelijksproblemen) het proces ervaren dat hun affectiviteit richting elkaar vermindert. De vermindering van affectiviteit betekent dat de positieve gevoelens richting elkaar langzaamaan worden vervangen door negatieve gevoelens. Aan de hand van deze auteurs verwacht ik een betrekkelijk compleet beeld te krijgen hoe de relatieproblematiek kan leiden tot een echtscheiding. In paragraaf 4 trek ik enkele conclusies die van belang zijn voor ethische oordeelsvorming aangaande echtscheidingen vanwege relationele problematiek.

²⁴ Fine, *Handbook*, Hs. 1.

²⁵ Fine, *Handbook*, Hs. 5.

²⁶ Fine, *Handbook*, Hs. 8 & 20.

2 — *Theorieën over huwelijk en scheiding*

Drie theorieën bieden samen een overzicht van verklaringen waarom een huwelijk wordt gesloten en waarom het ook vaak wordt verbroken. Die theorieën zijn: sociale uitwisselingstheorie; behavioristische theorie en crisistheorie.²⁷ In deze paragraaf zal ik deze theorieën bespreken. In het kader van de sociale uitwisselingstheorie neem ik extra ruimte om ook het culturele aspect van echtscheidingen vanwege relationele problematiek te belichten.

Sociale uitwisselingstheorie

In 1965 ontwikkelde de psycholoog George Levinger een theorie op basis van wederzijdse afhankelijkheid.²⁸ Het uitgangspunt in dit perspectief is dat partners bij elkaar komen vanwege bepaalde beloningen en voordelen die zij krijgen uit de relatie. Dat kan geld zijn; gezinsleven, of gezelschap van elkaar, emotionele steun, karaktereigenschappen van de ander. Als de relatie individuele behoeftes kan vervullen, dan blijven de partners. De mate waarin beide partners afhankelijk zijn van de relatie, bepaalt dus in hoeverre de relatie stabiel zal zijn. De stabiliteit wordt niet alleen bepaald door de vervulling van verlangens, maar ook door de aanwezige obstakels om uit elkaar te gaan en de mogelijke alternatieven voor de relatie. Als het economisch gezien zeer lastig is om te scheiden, kan het zijn dat een stel toch bij elkaar blijft. Daarnaast kan het gebeuren dat men relatief tevreden is in het huwelijk, maar dat men een beter alternatief vindt bij iemand die nóg beter de verlangens vervult. Dus ook superieure alternatieven spelen mee. De waardering van beloningen, kosten, obstakels en alternatieven is subjectief en kan mettertijd ook veranderen. Vooral partners die steeds minder tevreden zijn met hun huwelijk, zullen gaandeweg deze ‘begroting’ vaker voor de geest halen en een afweging maken: is deze relatie de kosten nog waard?

De waardering van een relatie is een subjectief gebeuren, dat beïnvloed wordt door de cultuur. Volgens socioloog Ernest Burgess, die onderzoek deed naar het huwelijk in de twintigste eeuw, is het huwelijk in de afgelopen tweehonderd jaar veranderd van gemeenschappelijk instituut naar een private afspraak tussen twee mensen. In de negentiende eeuw was trouwen en het krijgen van kinderen van groot belang om het (boeren)bedrijf van de familie

²⁷ Fine, *Handbook*, Hs. 5.

²⁸ Dat is sociale uitwisseling.

voort te zetten; voor de ouderen te zorgen en om de bredere gemeenschap in stand te houden.²⁹ Het huwelijk was een essentieel instituut voor het voortbestaan van de gemeenschap en echtscheiding ging gepaard met veel schande. Economisch, sociaal én religieus waren er enorme obstakels om te scheiden, iets wat in de praktijk vooral gebeurde in drie situaties: als de man zijn gezin had verlaten; als er sprake was van mishandeling; of wanneer één van beiden vreemd was gegaan. Getrouwden functioneerden in een geheel dat groter was dan zichzelf. Dit hogere doel maakte dat een huwelijk kon blijven voortbestaan, ondanks (grote) relationele problematiek.

Burgess zegt dat er in dit opzicht een transitie is geweest in de afgelopen eeuw. Obstakels om te scheiden zijn weggenomen, zoals religieuze en sociale controle van een hechte gemeenschap.³⁰ Het huwelijk is niet langer gebaseerd op sociale verplichtingen, maar op de affectieve relatie en vriendschap tussen twee mensen. Het is niet zo dat een dergelijke band vroeger niet belangrijk werd geacht, maar het wordt pas sinds de twintigste eeuw gezien als de primaire reden waarom een huwelijk wordt gesloten.³¹ Omdat huwelijken worden gesloten om andere redenen dan vroeger, worden zij ook *gebroken* om andere redenen dan vroeger. De verwachtingen van het huwelijk zijn niet alleen veranderd, maar ook hoger geworden op het gebied van de ‘gevoelshuishouding’. In het Westen hebben we hogere verwachtingen gekregen van het samenzijn in het huwelijk. Het is dan ook logisch dat een groter percentage van de huwelijken niet voldoet aan die verwachtingen, en dat er meer scheidingen voorkomen dan vroeger.

De subjectieve waardering van een huwelijk wordt dus beïnvloed door de cultuur en de context. De sociale uitwisselingstheorie is een denkkader dat behulpzaam is om te begrijpen hoe het aantal echtscheidingen enorm is gegroeid in de afgelopen honderd jaar. Er zijn veel obstakels van de baan gehaald die scheiding tegenhielden. Bovendien zijn de verwachte baten van het huwelijk groter geworden op relationeel gebied, waardoor relationele problematiek harder binnenkomt voor Westerse mensen. Vroeger kon men in een relationeel disfunctioneel huwelijk blijven ten bate van de kinderen; familie;

²⁹ Veroudering van een volk of dorp maakt dat het langzaamaan zichzelf niet meer kan onderhouden.

³⁰ Onder andere door grotere mobiliteit en verstedelijking.

³¹ Burgess traceert het idee van het ‘gezelschap-huwelijk’ terug tot de Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog in de 18e eeuw. Toen speelde dit idee al mee in de huwelijksvisie, maar het was niet een primaire reden om te trouwen. Vanaf 1950 stond het merendeel van de Amerikanen achter het ideaal van het gezelschapshuwelijk.

gemeenschap (onder sociale, economische en religieuze druk). Het doel van het huwelijk steeg uit boven de relatie die de partners met elkaar hadden. Tegenwoordig valt het doel van het huwelijk samen met de relationele kwaliteit van het huwelijk. Dit betekent dat de kwaliteit van huwelijken hoger is geworden, maar ook dat veel huwelijken niet voldoen aan het ideaal en dus verbroken worden.³²

Het behavioristische perspectief

Vanuit de behavioristische insteek kijkt men minder naar de subjectieve waardering van de relatie en meer naar het gedrag in die relatie. In dit perspectief is tevredenheid in het huwelijk afhankelijk van hoe de partners met elkaar omgaan in het alledaagse leven. Het zijn niet statische kosten en baten, maar positieve of negatieve gedragingen die de relatie vervullend of teleurstellend maken. Stellen die meer positieve dan negatieve gedragingen richting elkaar vertonen, hebben meer kans op een stabiel huwelijk. Positief gedrag is dat men problemen kan oplossen met humor. Men kan elkaar troosten en bemoedigen. Men zoekt opbouwend naar oplossingen en heeft waardering en interesse in de ander. Negatief gedrag bestaat uit onder andere klagen en bekritisieren. Men is in conflicten defensief, klagerig, koppig of boos, en men distantieert zich ook sneller van de ander.

Crisis-theorie

Een derde theorie die weer andere aspecten van huwelijksstabiliteit belicht is crisis-theorie. Volgens crisis-theorie (ABCX) is de stabiliteit (X) afhankelijk van de hulpbronnen (B) die men heeft om crises (A) aan te gaan met de manier van omgaan met crises die in de familie-context (C) is geleerd. Deze theorie werpt licht op het feit dat crises een grote test kunnen zijn voor echtgenoten, en dat ze wellicht niet altijd de hulpbronnen hebben, of goede lessen uit het verleden, om met complexe situaties om te gaan. Crises hoeven niet altijd groot te zijn, maar kunnen ook allerlei kleine crises zijn die eventueel worden veroorzaakt door een grote crisis.

³² Fine, *Handbook*, Hs. 3.

De perspectieven verrijken elkaar

Elk perspectief op zichzelf is niet genoeg. De sociale uitwisselingstheorie heeft bijvoorbeeld weinig aandacht voor dagelijkse interacties tussen echtgenoten, maar geeft wel een inkijk in statische kosten, baten, alternatieven en obstakels die meespelen in de beslissing om wel of niet te gaan scheiden. De behavioristische theorie mist aandacht voor externe factoren die druk uitoefenen op het huwelijk. De crisis-theorie focust op crises, terwijl ook dagelijks gedrag en meer duurzame beloningen/kosten een rol spelen. Samen bieden ze een betrekkelijk compleet beeld van factoren die invloed uitoefenen op de stabiliteit van het huwelijk, namelijk: kosten/baten/obstakels/alternatieven, crises en gedrag.³³

Wanneer we willen begrijpen hoe relationele problematiek leidt tot echtscheiding, is het dus belangrijk te beseffen dat er verschillende elementen in het spel zijn die elk een eigen rol spelen. Relatie-problematiek ligt niet alleen aan gedrag, maar ook aan crises die ontstaan, en ook aan de afhankelijkheid die men ervaart van elkaar. Crises kunnen grote invloed hebben op hoe men het huwelijk waardeert, en ook op het gedrag van partners richting elkaar. Bijvoorbeeld, wanneer men een kind krijgt dat veel zorg nodig heeft, dan heeft dat mogelijk gevolgen voor het gedrag richting elkaar. Men spreekt elkaar minder, want men is druk, gestresst en moe. Daardoor mist men weer de intimiteit in de relatie (kosten/baten); de waardering voor het huwelijk wordt lager. En daardoor spreekt men elkaar *nog* minder op een opbouwende manier vanwege die teleurstelling. Er is dus een wisselwerking tussen de verschillende elementen te ontdekken, waardoor in een relatie gaandeweg de warmte verloren kan gaan. Overigens kan positief gedrag in tijden van crises ook veerkracht bieden en de partners dichter bij elkaar brengen. Hulpbronnen kunnen eventueel juist bijdragen aan wederzijdse afhankelijkheid.

³³ Fine, *Handbook*, Hs. 5.

3 — *Processen van relatie-ontbinding*

Volgens psycholoog S. Duck is relatie-ontbinding een subtiel proces³⁴. Het is niet dramatisch of abrupt en partners hebben het vaak niet door, of benoemen het niet richting elkaar of anderen. Dat doen ze vooral niet in de beginfase, het moment waarop het nog het makkelijkst is om een ommekeer te brengen in de breuk. Als partners zich realiseren dat wat zij doormaken een voorbode is van steeds verdergaande verwijdering, kunnen ze veranderingen doorvoeren om het verval te doen stoppen. Het verloop van relatie-ontbinding wordt door Duck beschreven in zes processen. Van (1) relationele afbreuk; naar (2) intrapsychische processen; naar (3) dyadische processen³⁵, naar (4) sociale-support-processen, naar (5) de graf-versiering, naar (6) wederopstanding.³⁶

Het eerste proces van relationele afbreuk bestaat uit vermindering van communicatie en gezamenlijke activiteiten. Ook een ongelijke werklast kan hierbij horen: één van de partners moet te veel werken en voor de kinderen zorgen en is daarom veel gestresst en makkelijk ziek. De bron van ontevredenheid is bij masculiene mensen vaker dat er minder gezamenlijke activiteiten worden ondernomen, inclusief seks. Samen ondernemen is voor hen meer van belang.³⁷ Voor meer feminiene mensen blijkt ontevredenheid vaak te liggen op het vlak van communicatie, intimiteit, dichtbij elkaar zijn.

Als deze ontevredenheid niet meteen wordt gesignaleerd en geadresseerd richting de partner, leidt ze tot proces twee: intra-psychische processen. De persoon gaat broeden op de ervaren ontevredenheid, blijft erop reflecteren en gaat steeds meer negatieve aspecten in de relatie zien. Positieve elementen vallen enigszins weg. Er komt dus een afwegen van kosten en baten. Dit broeden leidt tot isolatie. Iemand is dusdanig bezig met het overdenken van de relatie dat er minder tijd is om met andere mensen te communiceren. Hij komt minder in contact met anderen, die behulpzame perspectieven kunnen bieden over de partner en de relatie relatie. Dit kan leiden tot een vergroting van de negativiteit, een overdrijving daarvan. Als deze isolatie plaatsvindt, kan de uiteindelijke

³⁴ Duck gebruikt expres het woord 'proces' en niet het woord 'fase', omdat fasen een lineaire volgorde suggereren. Het woord proces is dus bewust gekozen om aan te geven dat deze 'fasen' geleidelijk in elkaar overlopen. Relationele afbreuk (proces 1) hoeft niet klaar te zijn als proces 4 (sociale-support) in gang is gezet.

³⁵ Processen tussen de twee personen zelf.

³⁶ Fine, *Handbook*, Hs. 9.

³⁷ Ik gebruik expres het woord masculien, aangezien gender hierin meer het verschil maakt dan geslacht, volgens S. Duck.

bespreking van de problemen met de partner heftiger worden en in een negatiever daglicht staan.

De intra-psychische processen leiden tot proces drie: dyadische processen. Het gaat hier om de manier waarop de partners samen omgaan met hun problemen. Het probleem komt aan het licht voor de andere partner en nu komt het erop aan hoe het echtpaar de problemen bespreekt en aanpakt. Als echtgenoten ervoor kiezen om er niet over te praten, gebeuren deze processen niet actief. Het negeren van deze gesprekken, of het verwaarlozen ervan, zet de afbraak van de relatie verder in gang.³⁸ Een confrontatie met de problemen kan leiden tot herwaardering van de relatie. Er is de mogelijkheid dat de problemen in een nieuw licht komen te staan, dat ze gerelativeerd kunnen worden, omdat er een hoopvol perspectief is. Tegelijk kunnen deze gesprekken leiden tot ‘kitchen-sinking’. Men voelt zich aangevallen en gaat zelf ook kritiek leveren: alle vuile vaat komt naar boven. Dit kan leiden tot boosheid, frustratie en ressentiment. Het idee om de relatie in stand te houden lijkt steeds onzinniger.

Over het algemeen zien vrouwen het als een goed teken als de man naar hen wil luisteren als zij een probleem ervaren in de relatie. Mannen echter, zien deze gesprekken vaak als een gevaar voor de relatie. De waarneming van deze discussies kan dus heel verschillend zijn per geslacht. Waar vrouwen graag willen praten om de problemen op te lossen, zijn mannen geneigd om te minimaliseren, zich meegaand te gedragen zodat er geen ruzie komt, en om conflict te vermijden. Een ernstige vorm van vermijding is ‘stonewalling’ waarbij iemand — meestal een man — zich zo overweldigd voelt door wat de ander zegt dat hij zich helemaal afsluit. Hij is niet meer aanspreekbaar. Hij denkt: ‘ik moet het niet slechter maken en gewoon mijn mond houden. Anders maak ik alles kapot’. Hij probeert het te de-escaleren. De ander heeft juist de neiging om nog sterker te escaleren. Er is niet één uitkomst voor de dyadische processen. Sommige echtparen kunnen weer door en hebben hernieuwde waardering voor hun huwelijk. Anderen gaan uit elkaar. Weer anderen blijven bij elkaar, maar kunnen niet samen uit de problemen komen.

Dat is het moment dat echtgenoten sociale support zoeken bij anderen: proces vier. Het is een echtpaar niet gelukt om er samen uit te komen en daarom gaan zij hun hart luchten bij vrienden of familie. Vanaf het moment dat er sociale ondersteuning bij anderen wordt gezocht, wordt het moeilijker om uit de problemen te komen, want de weg terug naar elkaar is minder begaanbaar. Dat

³⁸ Men verwijdt zich meer van de partner. Er is groeiende negativiteit in het hoofd van de ontevreden partner.

is zo, omdat problemen minder goed gerelativeerd kunnen worden nadat ze aan anderen verteld zijn. Aan het begin van dit proces zoekt men vooral emotionele steun en medeleven, maar naarmate de problemen aanhouden of erger worden, vraagt men ook om materiële en emotionele steun in de breuk van de relatie. Er vindt een verschuiving plaats. Het gaat niet alleen meer om het ‘luchten van het hart’, maar ook om het vinden van erkenning. Het is voor de ‘getroffen’ partner van groot belang dat de vriend het verhaal accepteert en achter hem of haar gaat staan. Alleen troost is dan dus niet meer genoeg. Volgens Duck is het deze verschuiving die de breuk beklinkt. Een publieke verklaring dat de relatie in de problemen is, heeft grote consequenties.

In het proces van graf-versiering (grave-dressing) gaan mensen hun verhaal van de relatie construeren. Ze bedenken waar het begon en eindigde, als een soort graftekst. Dit gebeurt door het verhaal telkens opnieuw te vertellen en zo te gedenken. Men rouwt om de relatie en wat men heeft verloren. De fouten die er zijn gemaakt zijn in sommige verhalen duidelijk vanaf het begin. In andere verhalen was de breuk onvermijdelijk door het lot, of voelt men zich totaal onverwacht verraden. De verteller schetst zichzelf als verstandige partner die het te verduren heeft gehad in het hele proces, of totaal was verrast door het verraad. Men kon niets anders doen dan de relatie te laten stuklopen. Ook is men bezig met een vernieuwd toekomstperspectief. Men schetst zichzelf als waardevol zonder die partner, en onderzoekt hoe het leven, alleen of met een nieuwe partner, eruit zal komen te zien. Men is dus bezig met een rechtvaardiging van eigen daden, maar ook het creëren van een sociaal acceptabel verhaal. Het ongeremde klagen (zoals gebeurt tijdens de sociale-support-processen) past hier veel minder, omdat men dan hatelijk en obsessief over zou komen.

Ten slotte is er de fase van wederopstanding: men begint aan nieuwe activiteiten en vindt zichzelf opnieuw uit. Men distantieert zich van de persoon die men was bij die ander. Ook bereidt men zichzelf voor om intimiteit te ontwijken en vermijden, of juist nieuwe intimiteit met een ander te zoeken. Vrouwen en mannen verschillen niet in de moeite die ze ervaren als een relatie eindigt. Vrouwen hebben wel meer persoonlijke groei nadat de relatie eindigt. Vrouwen zoeken vaker sociale support, terwijl mannen zoeken naar een activiteit ter afleiding.

Implicaties

Het model van Duck laat helder zien hoe problematiek in een relatie kan leiden tot ontevredenheid, discussies, en vervolgens verwijdering. De problematiek kan beginnen bij weinig onderlinge communicatie, of wanneer men te weinig tijd met elkaar doorbrengt. Het is belangrijk om te zeggen dat Duck een *model* heeft beschreven. Modellen zijn bedoeld om patronen te ontdekken in de werkelijkheid, in dit geval patronen in de ontbinding van huwelijken. Dat betekent dat de werkelijkheid wel is vereenvoudigd: de complexiteit van relatiebreuken komt minder aan het licht.³⁹

Toch helpt de beschrijving van een dergelijk proces om te definiëren wat voor soort stappen er worden gezet die leiden tot afbreuk van een relatie. Één van de lessen uit Duck's model, is de subtiliteit van het proces. Het kunnen dagelijkse en zeer bekende gewoontes zijn, die langzamerhand leiden tot een kloof tussen de partners. Het is niet overduidelijk vanaf het begin dat een relatie aan het ontbinden is, het gebeurt heimelijk. Pas vanaf het moment dat er uit het dyadische proces geen oplossing komt, en dat men naar andere mensen gaat om het hart te luchten, wordt het duidelijk dat er echt iets aan de hand is. Dat is relatief laat. Iemand die worstelt met huwelijksproblemen zal dit waarschijnlijk eerst aan een nabije vriend vertellen, en pas veel later aan een ouderling, predikant of pastoraal werker. Het is dus waarschijnlijk dat een kerkenraad pas te horen krijgt van relationele problematiek, als de problemen vergevorderd en dus zeer reëel zijn geworden voor een echtpaar.

Het model van Duck vertelt ons ook dat er veel afhangt van het gedrag van echtgenoten richting elkaar. Als (met name) mannen leren om te luisteren naar wat de vrouw ervaart aan problemen, dan kan dat heel veel opleveren voor een huwelijk. Men zou processen van relatie-problematiek kunnen voorkomen door problemen op een veilige manier samen op te lossen. Als vrouwen leren om zich niet naar binnen te keren bij ervaren problemen, maar die op tijd te vertellen aan hun echtgenoot, dan hoeft het probleem ook geen irreële proporties aan te nemen. Dergelijke eenvoudige lessen maken het mogelijk om problemen beter uit te spreken en tot herstel en herwaardering van de relatie te komen. Hoe eerder men zich samen bewust is van het probleem, des te beter. Want gaandeweg de processen van Duck, is te zien hoe echtgenoten van elkaar vervreemden en zichzelf gaan rechtvaardigen ten koste van de ander. Op een dergelijk moment is het moeilijk om elkaar nog weer terug te vinden.

³⁹ Fine, *Handbook*, Hs. 12.

4 — *Het proces van disaffectie door de ogen van mensen met huwelijksproblemen*

In een onderzoek van Karen Kayser en Satya Rao waarbij 36 mannen en 14 vrouwen werden geïnterviewd, werd gevraagd naar het proces van disaffectie. Met affectiviteit bedoelen zij: gevoelens van liefde voor de ander; ervaring van een hechte emotionele band; praktische zorg voor de ander. De respondenten vertelden aan de hand van sleutelmomenten zoals zij die ervoeren, hoe de affectiviteit voor hun partner hard omlaag ging.⁴⁰ Die sleutelmomenten waren niet per se ‘grote’ momenten, maar het zou kunnen dat een opeenstapeling van kleine problemen werd uitgekristalliseerd in die sleutelmomenten. De verhalen van deze mensen werden na de huwelijksproblemen en/of echtscheiding verteld, wat zou kunnen betekenen dat zij een hoop vergelijkbare problemen uit een lange periode projecteren op dat ene moment.

Beginnende teleurstelling

Uit de verhalen van respondenten bleek dat er al in de eerste jaren van het huwelijk twijfels en desillusies begonnen op te komen. Zestig procent van de deelnemers ervoer reeds twijfels in de eerste twaalf maanden. Veel van de respondenten waren verrast door gebreken van hun partner. Men begon de partner op een negatievere manier te bekijken dan eerst. Volgens onderzoekers komt deze verandering niet primair door een verandering van het gedrag van de partners, maar door een verandering in de betekenis die daaraan gegeven wordt door de ander. Een energieke persoonlijkheid die heel positief wordt gevonden aanvankelijk, wordt later ervaren als te emotioneel, impulsief en destructief. Karaktereigenschappen die eerst aantrekkelijk werden gevonden, hebben ook een keerzijde. Die keerzijde roept nu negatieve emoties op. Dus niet het gedrag verandert, maar de lens waardoor men naar de ander kijkt. Respondenten geven drie verklaringen voor die verandering. Allereerst komt het doordat men zijn partner niet goed genoeg kende voor het huwelijk. Men had niet door hoe diegene precies was en had dus te hoge verwachtingen. Dit leidt tot teleurstelling. Daarnaast gaat men pas negatief over de ander denken als de relatie al is verslechterd en moeilijker is geworden, dus ook de kwaliteit van de relatie speelt een rol in de beeldvorming. Tenslotte spelen externe factoren een

⁴⁰ Fine, *Handbook*, Hs. 11.

rol. Als vrienden de fouten van een partner benoemen, ziet men die fouten ook scherper en vaker. In veranderende omstandigheden kan een karaktereigenschap die vroeger goed van pas kwam, opeens minder handig zijn.

Overigens beschrijven respondenten niet alleen dat hun perspectief op het gedrag van de ander verandert, ook het gedrag van die partner zelf is aan veranderingen onderhevig. De mate waarin men attent is naar elkaar en affectie uit, vermindert in de eerste jaren. Misschien dat echtparen het minder nodig achten om te zien dat ze het waard zijn om geliefd te worden, zoals in de dating-fase. Zij deden in die tijd erg hun best om hun partner voor zich te winnen. Nu zij getrouwd zijn, vervangen ze hun gedrag van vroeger met meer realistisch gedrag.

Partners gingen verschillend met de teleurstellingen om. Bij vrouwen werd vooral een gevoel van schuld waargenomen. Zij probeerden verantwoordelijkheid te nemen voor de relatie en zo veel mogelijk goed te doen voor hun partner, zodat de relatie weer beter zou worden. Mannen gingen over het algemeen meer hun partner vermijden door extra te werken, en dus minder in de relatie investeren. Hoewel, ook mannen probeerden wel om de relatie te verbeteren door het hun partner naar de zin te maken en veel toe te geven.

De teleurstellingen gingen gepaard met hoge verwachtingen en hoop dat het wel goed zou komen. Één op de drie respondenten zei te ontkennen dat er iets aan de hand was. De helft zei er niets over tegen hun partner. Veel respondenten deden niets actiefs om met de teleurstelling te dealen, en bleven dus stil, ook richting vrienden en familie. Misschien dat ze zich schaamden om zo snel in hun huwelijk al twijfels te voelen. Zij probeerden dus zelf de problemen op te lossen en zeiden over het algemeen weinig tegen hun partners, en nog minder tegen mensen om hen heen. Het kwam weinig voor dat ze initiatief namen en hulp zochten.

Escalerende boosheid en pijn

Het gevoel van desillusie verdween naderhand. Echtgenoten waren niet meer verrast door het negatieve gedrag van hun partner, maar ervoeren juist positieve verrassing als de ander iets goed deed. Het gevoel van desillusie werd vervangen door boosheid — boosheid over continue fouten die ze nu onderhand goed hadden leren kennen. Ze ervoeren steeds vaker woede, en ook op een steeds intensere manier. Twee respondenten hadden fantasieën om de partner te vermoorden. Bij dat gevoel van boosheid kwam bij de respondenten ook een gevoel van extreme pijn. Ze voelden pijn omdat er niet voor hen wordt gezorgd, omdat ze niet werden geliefd. Het gedrag van de partner werd gezien als intentioneel en als een persoonlijke aanval.

Waar in de eerste fase nog steeds sprake was van een hoopvolle blik naar de toekomst, was die hoop nu weg. Op dit moment voelden ze niet echt meer liefde voor de partner, ook al wilden ze dat nog moeilijk toegeven. Negatief gedrag werd in de eerste fase nog gezien als foutjes die konden gebeuren, maar nu werd het steeds moeilijker om zulke foutjes te vergeven. Er werd ook meer nadruk gelegd op de negatieve dimensies van het gedrag van de partner. Die verandering in focus maakte dat negativiteit positiviteit overschaduwde en er steeds minder affectie was voor de ander. Er was oversensitiviteit voor negatief gedrag. En dat gedrag werd nu als permanent gezien, niet als tijdelijk.

Partners waren nu ook meer bezig met het afwegen van kosten en baten van de relatie. Is dit het nog waard? De respondenten dachten erover na om de relatie te beëindigen. Ze waren de obstakels aan het bekijken op financieel, sociaal en religieus gebied: is het mogelijk om te scheiden? In de fase van teleurstelling dacht men misschien ook na over scheiden, maar toen waren er ook positieve karaktereigenschappen van de ander die hen tegen hielden. Maar in deze fase zijn die 'baten' weg, en zijn het met name obstakels als financiën, sociale controle, religie, kinderen, die hen tegenhouden. Het huwelijk wordt een 'empty shell'; een lege huls.

Het bijzondere is dat de respondenten in deze fase van boosheid minder passief werden dan in de vorige fase. Ze gingen directer en assertiever bezig om er nog iets van te maken. Ze lieten weten dat ze de relatie wilden verbreken als de partner niets zou doen. Ze verdedigden meer hun eigen grenzen en behoeften en waren niet zo meegaand als eerst.

Apathie en onverschilligheid

Gevoelens van pijn en boosheid werden gaandeweg vervangen voor apathie. Sommigen respondenten zeggen dat ze geen pijn meer konden voelen. Ze voelden wel medelijden met hun partner. Maar niet genoeg om de relatie aan te houden. Respondenten kwamen meer naar buiten met hun verhaal, ze vertelden het aan anderen dat hun relatie moeilijk liep. Ze hadden minder hoop dat het goed kwam en waren bezig met het beëindigen van de relatie. In hun hoofd maakten ze een planning hoe ze dat konden doen. Ook construeerden zij hun verhaal.⁴¹ De negativiteit over het gedrag van de partner bleef. Zelfs als hun partner nog iets probeerde te veranderen, noemen de respondenten dat zij al een 'point of no return' hadden bereikt. Ze konden geen gevoelens voor die ander meer konden krijgen.

De apathie ging gepaard met een gevoel van rouw en verlies vanwege de gebroken relatie. Sommige respondenten ervoeren dat ze bij een begrafenis woorden hoorden die hun gevoelens onder woorden brachten. Het was verlies, verlies van dromen, van hun idee hoe een relatie zou moeten zijn; verlies van intimiteit.

Voor sommigen was er geen mogelijkheid om te scheiden in verband met kinderen, geld, religie. Zij bleven in een relatie waarin ze geen intimiteit, liefde, en ondersteuning ervoeren. Voor hen was de situatie misschien wel het zwaarst, omdat hun gevoelens het meest ambigu waren. Zij ervoeren verlies omdat de emotionele band en intimiteit weg waren; maar hun partner was er nog wel in zijn fysieke capaciteit. Ambigu verlies is stressvol en kan als een marteling worden ervaren dvolgens Kayser en Rao. Het onzekere eraan is heel moeilijk, want mensen verlangen naar zekerheid. Van de overige 40 die wél konden scheiden, geldt dat veel van hen een plan aan het maken waren hoe ze dat gingen doen. Voor sommigen was dat lange termijn, wachten tot de kinderen oud genoeg waren. Anderen waren nog heel erg aan het twijfelen wat ze gingen doen.

Tijdens deze fase spraken de respondenten veel minder over het herstellen van de relatie. Toch ging 1/3 van de respondenten naar een relatie-therapeut, maar de reden daarvoor hoefde niet te zijn dat zij de relatie wilden herstellen. Vaak was er een onderliggend motief: hulp krijgen om uit het huwelijk te gaan; of schuldgevoel verlichten. Sommigen wilden de schijn creëren dat ze er alles aan hadden gedaan.

⁴¹ De processen van graf-versiering noemde Duck dit.

Implicaties

In deze beschrijving door de ogen van mensen die huwelijksproblemen hebben gehad, blijkt dat de waarneming van de ander een enorme draai kan maken. De respondenten waren vooral gericht op de negatieve eigenschappen van hun partner en waren niet meer in staat om de positieve eigenschappen te waarderen. Als we terugkijken naar het begin van dit hoofdstuk, de drie theorieën, dan zagen we dat er allerlei externe stressoren kunnen zijn die een huwelijk onder druk zetten. Maar de respondenten zelf richten zich vooral op het gedrag van hun partner en hun waarneming daarvan. Misschien kwam er wel stress door de ziekte van een kind, of het verlies van de baan, maar de manier waarop de partner reageerde was het vervelende aspect. Dit roept de vraag op: is het de opeenstapeling van stress, of zijn het karaktereigenschappen van een of van beide partners die voor problemen in de relatie zorgen?

Onderzoek van Karney, Story en Bradbury (2005)⁴² laat zien dat chronische opeenstapeling van stress ervoor kan zorgen dat een relatie enorm verslechterd tot zo'n punt dat zelfs interpersoonlijke vaardigheden het niet meer kunnen bijhouden. Dan zouden niet de persoonlijkheden van de echtgenoten het probleem zijn, maar de steeds aanhoudende stress. Het onderzoek van Kayser en Rao beschrijft het perspectief van de partners die geen affectiviteit meer voelden. Het is mogelijk dat de respondenten het verhaal zo vertelden dat de scheiding kwam door de persoonlijkheid van hun partner, ter verantwoording dat zij zijn gescheiden, maar dat het in de realiteit ook deels te wijten was aan chronische opeenhoping van stress.

Het proces van disaffectie betekent niet dat een huwelijk noodzakelijkerwijs eindigt, maar wel dat het huwelijk instabieler wordt. Er komen meer gedachten over echtscheiding. De afweging van kosten en baten (zie: uitwisselingstheorie) bleek een reëel deel uit te maken van de ervaring van respondenten. Het gedrag van de partner kan daarbij een flinke kostenpost worden. Maar in die theorie bleek ook dat het heel subjectief, en aan verandering onderhevig, hoe echtgenoten naar elkaar kijken. Dit zien we terug in de verhalen van mensen met huwelijksproblemen. Het gedrag van hun partner verandert wel een beetje ten kwade, maar met name hun waarneming maakt een ongelofelijke ommekeer. Voor liefde komt een mengeling van teleurstelling en hoop in de plaats. Als die gefrustreerde verwachting niet wordt

⁴² Karney, B. R., Story, L. B., & Bradbury, T. N. (2005). *Marriages in context: Interactions between chronic and acute stress among newlyweds*. In: Fine, *Handbook*, Hs. 11.

besproken en verholpen, komt men in een houding van verstokte woede en diepe bitterheid, die moeilijk wordt veranderd. Opvallend vond ik ook, dat deze respondenten wel aangeven dat zij kosten, baten en obstakels afwogen, maar niet dat er eventueel andere personen in het spel waren. De aanwezigheid van betere alternatieven was een opvallend onderdeel van de uitwisselingstheorie, maar die zien we niet terug in de persoonlijke verhalen zelf. Een verklaring zou kunnen zijn dat deze respondenten dergelijke alternatieven niet overwogen en de verleiding niet ervoeren. Het zou ook kunnen zijn dat zij zichzelf rechtvaardigen in het verhaal dat zij na een relatie hebben geschetst, en dat zij dergelijke schaamtevolle factoren uit hun verhaal hebben gelaten.

Volgens Kayser en Rao kan het in de fase van teleurstelling al een grote hulp zijn om constructieve gesprekstechniek te leren — in die fase kan de relatie nog vrij eenvoudig gered worden. De fase van boosheid en pijn is een kritieke fase. Als er dan niet wordt ingegrepen, kan iemand de moed verliezen. Men heeft geen hoop meer op beterschap. De bitterheid maakt dat de partner geen weg meer ziet naar herstel. Daarom moeten er in de fase van boosheid en pijn interventies plaatsvinden om pijnlijk gedrag te verminderen en positief gedrag te vermeerderen. In de laatste fase moet bitterheid en lang opgebouwde boosheid worden geadresseerd en wordt het een moeilijk proces om de relatie te herstellen. Het lijkt erop dat de meeste respondenten in deze fase de hoop op herstel verloren waren.

5 — *Conclusie*

In dit hoofdstuk heb ik een antwoord gezocht op de vraag: “Hoe verloopt het proces van groeiende relationele problematiek in een huwelijk, leidend tot een echtscheiding?”

Uit de drie theorieën (sociale uitwisselingstheorie; behaviorisme; crisistheorie) bleek al dat het ontbinden van een relatie een dynamiek tussen verschillende elementen is. Er is het gedrag tussen partners, er zijn crises van buitenaf die druk leggen op dat gedrag. Ook zijn er statische beloningen, kosten, obstakels en alternatieven, die meespelen in het kosten-baten plaatje dat mensen in hun hoofd hebben. Die ‘begroting’ kan met name naar boven komen, zodra crises plaatsvinden of de kwaliteit van de relatie verandert (samen tijd doorbrengen, of met elkaar spreken en elkaars emotionele nabijheid ervaren). Deze begroting is beïnvloed door de cultuur, wat betekent dat relationele problematiek zwaarder weegt voor Westerse mensen, dan voor mensen in meer gemeenschappelijke culturen. Het huwelijk is in het Westen, meer dan in andere culturen, afhankelijk van de emotionele band tussen het echtpaar. Men zoekt in een huwelijk naar goed en liefdevol gezelschap. De emotionele band die echtgenoten richting elkaar ervaren wordt bedreigd door crises en (onuitgesproken) problemen. Wanneer zij niet hebben geleerd om op een goede manier over die problemen te communiceren, of als de problemen voor hen te groot worden om aan te kunnen, dan heeft dat tot gevolg dat er een diepe verwijdering kan ontstaan.

Het model van Duck gaf meer inzicht in de diverse processen die er plaatsvinden in de neergang van een relatie. Het is een subtiel proces, dat niet meteen makkelijk zichtbaar is: zeker niet voor buitenstaanders, maar ook niet voor betrokken partners als zij zich niet bewust zijn van dergelijke processen. Het model van Duck laat zien hoe relevant *opbouwende* communicatie in het huwelijk is. Wanneer bronnen van ontevredenheid over de relatie op tijd worden uitgesproken, en wanneer daar non-defensief naar wordt geluisterd, dan kan verwijdering voorkomen worden. Maar wanneer het een echtpaar niet lukt om samen de problemen aan te gaan, en zij hun verlangen naar intimiteit in de sociale steun van anderen zoeken, dan vindt er een toenemende distantie plaats. Vrienden en kennissen worden geworven als ‘bondgenoten’ tegen de

andere partner, waardoor de problematiek steeds moeilijker te relativeren valt en steeds reëler wordt in de ogen van de teleurgestelde partner.⁴³

Kayser en Rao wierpen met hun onderzoek nieuw licht op de gevoelshuishouding in een huwelijk. Met name in de eerste jaren na het huwelijk vindt er een drastische daling plaats in tevredenheid met de relatie. Er komen meer conflicten. Men leert elkaar kennen op een andere manier; een meer realistische manier. Men gaat ook met andere ogen naar elkaar kijken. Wanneer de negatieve eigenschappen van de ander steeds gezien worden, legt dat stress en druk op de relatie. Negativiteit overschaduwde alles wat positief is aan de ander. De teleurstelling wordt in slechts 50% van de gevallen uitgesproken naar de ander. Waar problemen wel worden uitgesproken, blijkt dat het gedrag van de ander niet altijd kan veranderen. In dergelijke gevallen wordt het geschokte en verraste gevoel van eerst, gaandeweg vervangen voor continue teleurstelling. Men is niet langer verrast of teleurgesteld, maar boos dat de partner zich nog steeds zo gedraagt. Men probeert zelf nog de kar van de relatie te trekken, en spreekt uiteindelijk wel uit wat men zo moeilijk vindt. Als er dan nog steeds weinig verandert, blijft de boosheid groeien. Die boosheid wordt op den duur verbittering en apathie, waarna het heel lastig is om de relatie nog te herstellen.

⁴³ Het proces dat men sociale steun zoekt bij anderen kan heel positief zijn. Men zoekt naar steun om de relatie weer te verbeteren. Wanneer vrienden en familie adequate steun kunnen geven, dan kunnen de problemen verholpen worden. Maar deze steun kan ook betekenen dat men probeert om verlangens te vervullen, die in de huwelijksrelatie niet worden vervuld. Met name in een dergelijk geval groeien partners verder uit elkaar.

Relationele problematiek als rechtvaardiging van scheiding

Als we kijken naar het de verhaallijn die Kayser en Rao schetsen, dan valt het op dat degene die het verhaal vertelt zelf als verstandig en verantwoordelijk overkomt. Het zijn geconstrueerde verhalen, die een zekere verantwoording geven van de scheiding.⁴⁴ De respondenten kregen continue fouten van hun partner te verduren. Het lukte uiteindelijk niet meer om met die fouten te kunnen leven, daarom besloten zij dat de relatie moest eindigen. Zij portretteren zichzelf als de geschonden partner die de knoop moest doorhakken. Het rechtvaardigende karakter van deze verhalen maakt het aannemelijk dat de problematiek die de gescheiden mensen schetsen door hen groter is gemaakt om de scheiding te rechtvaardigen. Dit zou een bewuste keuze kunnen zijn geweest, maar het kan net zo goed een onbewuste menselijke karaktertrek zijn om op een dergelijke manier eigen keuzes sociaal acceptabel te maken. Het rechtvaardigende aspect van de verhalen roept de vraag op in hoeverre deze verhalen behulpzaam kunnen zijn in het begrijpen van relationele echtscheidingen.

Ik denk dat zij van redelijk veel nut kunnen zijn. De verhalen kunnen namelijk een verhelderend inzicht geven in hoe een scheiding vanwege relationele problematiek van binnenuit wordt ervaren. Het is zo dat mensen hun eigen verhaal construeren (en misschien overdrijven), maar het is ook zo dat zij de werkelijkheid door die lens ervaren. Het verhaal kleurt de ervaring van de relatie. Dit zagen wij al in de omslag die er plaatsvond in de eerste jaren van een huwelijk. Zo lang men de partner door een positieve bril bekijkt, valt (potentieel) negatief gedrag te relativiseren of zelfs als positief te interpreteren. Wanneer men meer nadruk gaat leggen op negatief gedrag van de ander, kan zelfs gedrag dat vroeger positief werd gevonden, negatief worden geïnterpreteerd. Kortom, het verhaal waarbinnen de relatie wordt gezien kleurt de beleving van de relatie. De verhalen van respondenten geven dus goed inzicht in hoe een scheiding vanuit hun ogen wordt ervaren. Bovendien betekent het rechtvaardigende aspect van deze verhalen niet dat de verhalen verzonnen zijn. Ik acht het onwaarschijnlijk dat iemand bijvoorbeeld zou verzinnen, dat hij gedachten had om de partner te vermoorden. Ik trek hierom de conclusie dat de verhalen van deze gescheiden

⁴⁴ Dit zou ook een verklaring kunnen zijn voor verschil tussen deze verhalen en de sociale uitwisselingstheorie. In sociale uitwisselingstheorie wordt ook de aanwezigheid van betere alternatieve partners genoemd als mogelijke factor in de afweging tussen kosten en baten. Verlangen naar een andere partner komt echter geen enkele keer voor in het verslag van Kayser en Rao. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat dit daadwerkelijk niet meespeelde in de scheidingsverhalen van deze mensen.

mensen over het algemeen een goed beeld geven van de ervaringen die hebben geleid tot hun scheiding.

Belang voor ethische oordeelsvorming

Als de verhalen een goed beeld geven, dan valt het op dat de meeste echtscheidingen vanwege relationele problematiek niet zomaar plaatsvinden. Er zijn wel echtscheidingen die reeds plaatsvinden na de aanvankelijke teleurstelling, dus al in de eerste jaren van het huwelijk.⁴⁵ Echter, het algemene plaatje dat de respondenten schetsen is, dat zij zich op een gegeven moment voortdurend persoonlijk aangevallen voelden door hun partner. Er wordt verteld van hevige gevoelens van verbittering en woede. Dit betekent dat deze echtscheidingen niet zomaar als ‘lichtvaardig’ bestempeld kunnen worden. Het is niet zo dat deze scheidingen plaatsvinden zodra het tussen de partners niet meer goed werkt. De gescheiden mensen vertellen van een langere periode van vervreemding en verbittering. Een scheiding vanwege relationele problematiek lijkt vanuit de theologie gezien minder gerechtvaardigd dan bijvoorbeeld een scheiding vanwege mishandeling of overspel. Dat is zo omdat het niet per se een grote fout is van één van beiden waardoor de relatie stukloopt. Het lijkt minder zwaarwegend als twee mensen niet meer goed met elkaar op kunnen schieten en daarom uit elkaar gaan. Maar wanneer men alle verschillende processen doorloopt en diep verbitterd wordt, dan *voelt* de scheiding op zijn minst gerechtvaardigd. De problematiek is reëel en wordt beschreven als een behoorlijk heftige ervaring. Men is op eigenschappen van de partner gestuit die niet te veranderen zijn, en die een constante bron van ergernis vormen. Er zijn dan drie wegen om te begaan: of men leert de ander (op de een of andere manier) te vergeven voor die gebreken; of men blijft in een relatie zonder te vergeven, waardoor de relatie als een blijvende persoonlijke aanval wordt ervaren; of de relatie wordt gebroken. Het ideaal is natuurlijk dat men vergeeft en zich met elkaar verzoent, maar om na een lange weg van verbittering een partner te vergeven die telkens dezelfde fouten blijft maken, dat is veel gevraagd. Dat betekent niet dat het niet gevraagd moet worden, de evaluatie van dergelijke scheidingen volgt later in deze these. De les die te leren valt uit de verhaallijn die Kayser en Rao schetsen, is dat het een zware opdracht is om in die latere fase nog weer tot verzoening te komen.

Besef van de gang van zaken in het verbreken van een huwelijk is relevant voor ethische oordeelsvorming over relationele problematiek als echtscheidingsgrond. Wanneer de ene partner verbitterd is, en de ander heeft nu

⁴⁵ Dit was niet duidelijk uit het hoofdstuk van Kayser en Rao, maar wel bij Duck: soms loopt de relatie al snel in de sociale-support processen stuk. Men komt naar buiten met het nieuws dat ‘het niet meer werkt’.

eenmaal karaktereigenschappen die die boosheid oproepen, is het een kolossale opdracht om tot verzoening te komen. Wanneer een echtpaar door werkloosheid of andere crises veel stress ervaart en daardoor verder uit elkaar groeit, dan dienen we te erkennen dat hun situatie ook bijzonder moeilijk is. Kennis van deze processen maakt dat we nu in ieder geval beter kunnen wegen dat het hier over zware opdrachten gaat. Wanneer een echtpaar eenmaal aanklopt met relatieproblemen, verwacht ik dat de afbreuk vaak al in een vergevorderde fase is. Wanneer men met zulke problemen naar buiten treedt, dan is er echt iets aan de hand. Dit betekent niet dat christenen zich bij een scheiding moeten neerleggen, zodra ze aan een bepaald proces begonnen zijn. Zowel Duck als Kayser en Rao bieden ruimte aan de mogelijkheid dat echtparen weer tot elkaar komen. Er is echter nog weinig onderzoek naar gedaan hoe echtparen ondanks allerlei crises wél bij elkaar blijven.

Enkele vragen blijven staan. Het is moeilijk om te ontdekken in hoeverre de crises een echtpaar te veel kunnen worden, of in hoeverre de fout ligt bij de gedragingen en persoonlijkheden van het echtpaar zelf. In hoeverre is een relatie vol problematiek te redden door bepaalde gedragingen en vaardigheden aan te leren? In sommige relaties zal dit behulpzaam zijn, maar het is ook mogelijk dat mensen niet leerbaar zijn, of dat er weinig verandering in aan te brengen is. Ook is het denkbaar dat crises een zodanige druk op een relatie leggen, dat het een echtpaar niet lukt om bij elkaar te blijven. Daarnaast zijn er relaties waar één van de twee uit de relatie stapt, terwijl de ander nog bereid is om aan de relatie te werken. We hebben wel enigszins gezien welke rol externe factoren, karaktereigenschappen, probleemoplossend vermogen, crises (etc.) kunnen spelen. Toch zal de precieze rol van elk van die elementen per situatie verschillen. Bij het bepalen in hoeverre relationele problematiek een echtscheidingsgrond kan zijn, verwacht ik dus een antwoord dat rekening houdt met zeer verschillende situaties; want geen relatie is hetzelfde.

Geen relatie is hetzelfde. Dat geldt niet alleen voor de rol die elk van de elementen⁴⁶ speelt in een relatie. Het geldt ook voor de mate waarin de problematiek oplosbaar is. In een beginnend stadium van teleurstelling valt er veel meer te veranderen, dan in een vergevorderd stadium van verbittering. Ook in dit opzicht is geen relatie hetzelfde en zal er dus gedifferentieerd moeten worden in de ethische oordeelsvorming.

⁴⁶ Crises, gedrag, cultuur, kosten, baten, obstakels, religie, etc.

Hoofdstuk 3 — Bezinning GKv

1 — *Inleiding*

De vrijgemaakte bezinning op echtscheiding dient in deze scriptie als startpunt. Die bezinning heeft een weg afgelegd van Van Bruggen en Douma, naar het uiteindelijke rapport van het deputaatschap echtscheiding waarin perspectieven van beide theologen zijn gecombineerd. Het is het deputatenrapport dat zal dienen als de vooronderstelling, van waaruit echtscheidingen vanwege relationele motieven zullen worden bekeken.⁴⁷ Deze vooronderstelling zal in de conclusie (hoofdstuk 6) worden bevraagd en hopelijk worden verrijkt vanuit de visies van Cornes en Instone-Brewer. De bedoeling is dat de gepolijste visie die uit dit proces ontstaat zal kunnen bijdragen aan de nadere bezinning van de NGK. In dit hoofdstuk is het doel om de bezinning van de GKv uiteen te zetten én de consequenties van die bezinning voor echtscheidingen met relationele motivatie te laten zien. De subvraag die wordt beantwoord luidt als volgt: wat heeft de bezinning van de GKv op echtscheidingen opgeleverd voor de evaluatie van echtscheidingen vanwege relationele problematiek?

Ik zal als volgt te werk gaan. Eerst zal ik in chronologische volgorde de denkwijze van Van Bruggen (par. 1); Douma (par. 2); en de deputaatschappen (par. 3) uiteenzetten. Ik vat in de conclusie (par. 4) mijn bevindingen samen en geef de implicaties voor echtscheidingen vanwege relationele problematiek weer.

⁴⁷ Ik maak de keuze om de visie van het deputaatschap als uitgangspunt te nemen, omdat ik anders een zeer breed uitgangspunt heb van drie verschillende visies. De bespreking van de visies van Van Bruggen en Douma draagt bij aan een beter begrip hoe het deputaatschap tot haar visie is gekomen en wat daarvan de bouwstenen zijn.

2 — *Het koninkrijksdenken van Van Bruggen*

Het koninkrijk relativeert verlangens van deze wereld

In 1978 wordt *Het Huwelijk Gewogen* van Nieuwtestamenticus J. van Bruggen gepubliceerd. Het boekje gaat niet alleen over echtscheiding, maar gaat vanuit 1 Korintiërs 7 een gesprek aan met de cultuur waarin (seksuele) vrijheid een ereplaats heeft gekregen. In dat kader weegt Van Bruggen het belang van het huwelijk, vandaar de titel. Vanuit 1 Korintiërs en andere bijbelteksten adresseert hij ook de tendens dat echtscheidingen steeds gewoner worden. Er zijn op dat moment in de jaren '70 actiegroepen die strijden voor het makkelijk maken van scheidingen. In de kerken worden scheidingen over het algemeen niet goedgekeurd, maar toch ervaart Van Bruggen een wat passieve en berustende houding. Hij reageert dus op de cultuur en op de houding van de kerk in die cultuur.⁴⁸

In reactie op de cultuur maakt Van Bruggen een dubbele beweging die past bij wat Paulus doet in 1 Korintiërs 7. Enerzijds prijst hij het ongetrouwde leven en relativeert hij afgod 'eros'. Hij spreekt Paulus na dat het goed is voor een mens om geen seksuele omgang te hebben. Het is ook goed om ongetrouwd te zijn. Anderzijds verhoogt hij het getrouwd-zijn tot een grootse radicale roeping. Het huwelijk is een roeping tot liefde en trouw, in lijn met woorden van Jezus zelf.

Deze dubbele beweging komt voort uit het zicht dat Van Bruggen heeft op het koninkrijk van God. We leven nadat Jezus uit de dood is opgewekt. Degenen die in Jezus geloven, leven niet meer voor zichzelf. Zij zijn met lichaam en ziel van God en krijgen ook nieuw leven van God. Dat betekent dat trouwen, het krijgen van kinderen, gelukkig worden in een huwelijk niet meer het belangrijkste doel is. Dankzij Jezus' redding is er leven na dit leven. Mensen hoeven zich niet te gedragen alsof vandaag de laatste kans is om wat te hebben aan het bestaan. Van Bruggen typeert het evangelie als "een bevrijdende boodschap voor opgejaagde mensen". Het is een boodschap die geldt voor getrouwde en ongetrouwde mensen.⁴⁹

⁴⁸ Bruggen, van, *Huwelijk*, 45-46.

⁴⁹ Bruggen, van, *Huwelijk*, 18-20.

Hoge visie op het huwelijk

De radicale implicaties van Gods koninkrijk voor dit leven hebben dus betekenis voor hoe huwelijk en scheiding worden gezien. Om deze visie te beschrijven, gebruikt Van Bruggen niet alleen 1 Korintiërs 7, maar ook andere bijbelteksten. Het uitgangspunt is wel de brief aan de Korintiërs.

In die brief adresseert Paulus een gemeente waar enerzijds de radicaliteit van het koninkrijk is doorgedrongen — men moet alles achterlaten om Jezus te volgen. Anderzijds gaat men naar prostituées en lijkt er een oneigenlijk dualisme tussen vlees en geest, het aardse en het hemelse te zijn. Wat men met het vlees doet is van een minderwaardig tijdelijk karakter. Wat men met de geest doet, dat is belangrijk. De Korintiërs vragen zich af of ze al het aardse achter zich moeten laten, dus ook hun partner, zodat ze zich helemaal op God kunnen richten. Hierop reageert Paulus dat het beter is voor hen die nog ongetrouwd zijn om alleen te blijven, maar het is niet de bedoeling dat men de eigen partner verlaat. Uit 1 Kor. 7,3-4 blijkt dat men een plicht aangaat bij het huwelijk; de liefde wordt een verplichting naar elkaar. Die plicht bestaat uit liefdevolle, behulpzame, geestelijke en lichamelijke eenwording. Het bezitten van elkaars lichaam betekent van elkaar zijn, maar van elkaar niets kunnen eisen. Ook al kan men van elkaar niets eisen, Paulus noemt het beroving als men niet voldoet aan de verplichting richting elkaar. God wil meer dan dat man en vrouw fysiek in één huis wonen. God wil dat zij in liefde *met* elkaar leven.⁵⁰

Het huwelijk is bedoeld voor levenslange trouwe liefde aan elkaar. Het is een ondeelbare eenheid, men wordt één vlees. Dat zien we in Genesis 2. Men kan één persoon niet door de helft snijden, dan gaat hij dood. Zo ondeelbaar is het huwelijk. Paulus volgt deze visie nauwgezet. En dat lijkt misschien te onrealistisch, zonder oog voor de rommelige werkelijkheid. Maar Paulus heeft weet van prostitutie en van scheidingen. Zelfs in die context blijft hij bij zijn standpunt. Hij houdt vast aan de norm die past bij het koninkrijk.⁵¹

⁵⁰ Bruggen, van, *Huwelijk*, 26-32.

⁵¹ Bruggen, van, *Huwelijk*, 45-48.

Geen echtscheidingsgronden maar uitzonderingen

Paulus volgde de norm die uit Jezus' woorden bekend werd. Jezus was zeer radicaal. Hij zei dat wie trouwde met een gescheiden vrouw, echtbreuk pleegde (Matt. 5, 32). Wie zijn vrouw verstoot, behalve in gevallen van ontucht, en met een ander trouwt, pleegt overspel (Matt. 19,9). Dit maakte hem in de ogen van Farizeeën verdacht, ze probeerden hem in de val te lokken. De discipelen werden er wanhopig van en zagen het als onuitvoerbaar. Uit die verbazing van de discipelen blijkt Jezus' radicaliteit. Men mocht niet scheiden, tenzij in het geval van overspel.

Sommige theologen menen dat Jezus in de Bergrede bezig is om een schepje bovenop de wet van Mozes te doen. Van Bruggen denkt dat Jezus dat niet deed. Hij was de Mozaïsche wetgeving niet aan het aanscherpen, maar vertolkte de wet gewoonweg correct. Dat denkt Van Bruggen, omdat in Deut. 24, 1-4 blijkt dat het tweede huwelijk van een gescheiden vrouw, een huwelijk met haar oorspronkelijke man blokkeert. De verklaring die Van Bruggen hiervoor geeft, is dat het tweede huwelijk de facto overspel is. Daarmee is de weg terug geblokkeerd. Met het hertrouwen was de breuk van het oorspronkelijke huwelijk finaal. Jezus verwoordde dit door te zeggen dat wie trouwt met een gescheiden vrouw, overspel pleegt. Jezus verwoordde dus, wat al in Deuteronomium 24, 1-4 besloten lag. Een huwelijk wordt pas gebroken bij het hertrouwen. Wat God heeft samengebracht, mag een mens niet scheiden (Mat. 19,9). Dat is de stelregel, het uitgangspunt van Jezus.⁵²

Toch noemt Jezus ook een uitzondering, namelijk: gevallen van ontucht. In Matteüs 5,32 (en Matt. 19,9) zegt Jezus dat hij gevallen van overspel buiten beschouwing laat. Die uitzondering betekent dat trouwen met een (onschuldige) gescheiden persoon niet geldt als echtbreuk. Door sommigen is dit gelezen als de fundering van een echtscheidingsgrond: overspel. Maar Van Bruggen ziet dat anders. Hij zegt dat Jezus een *uitzondering* maakt voor deze gevallen. In die gevallen *is* het huwelijk reeds gebroken door het overspel, en is het mogelijk om te hertrouwen.⁵³ Het hertrouwen van de partner die bedrogen is, is in zo'n geval een *erkenning* van de scheiding, en niet een bewerkstelling ervan. De

⁵² Bruggen, van, *Huwelijk*, 52-55.

⁵³ Dat het mogelijk is, betekent niet dat het de beste keus is. Jezus laat met de uitzonderingsclausule deze gevallen buiten beschouwing. Het was een lastige casus voor joden wat te doen in gevallen van ontucht/overspel. De Mozaïsche wet zegt dat de doodstraf moest worden toegepast, maar in 30 na Christus werd het de Joden verboden om zelf de doodstraf toe te passen. De Romeinse overheid voerde het zwaard. Jezus zegt hierom dat hij deze gevallen van ontucht even buiten beschouwing laat, volgens Van Bruggen.

geschonden partner heeft echter ook een keus om te vergeven, maar die keuze wordt door Jezus niet opgelegd.⁵⁴ Van Bruggen spreekt dus bewust niet van echtscheidingsgronden. Een echtscheidingsgrond zou betekenen dat een christen *toch* zijn of haar huwelijk mag breken. Maar een uitzondering betekent, dat het hier om een speciaal geval gaat. Men is niet ontslagen van de verplichting van het huwelijk, maar de ander heeft het huwelijk al gebroken.

Ook in het geval van 1 Kor. 7,15 spreekt Van Bruggen niet van een echtscheidingsgrond. Het is een speciaal geval, waarin de ongelovige echtgenoot niet meer bewilligt in een huwelijk met een christen. De ongelovige partner weigert om met een christen te leven. Op een dergelijk moment, zou het absurde situaties opleveren om het verbod op echtscheiding door te voeren. Als de niet-christen scheidt, dan is het voor de christen onmogelijk om het huwelijk in stand te houden. De enige manier zou zijn om Christus af te zweren. Van Bruggen interpreteert deze situatie dus als de keuze tussen Christus of de partner. In dat geval is Jezus het belangrijkste. Men is in een dergelijk geval niet slaafs gebonden aan de partner. Christenen moeten dus nooit zelf een scheiding veroorzaken, maar er zijn uitzonderingen waarbij een sub-optimale weg mag worden gekozen.⁵⁵

⁵⁴ Bruggen, van, *Huwelijk*, 56-62.

⁵⁵ Bruggen, van, *Huwelijk*, 67-76.

Het koninkrijk en gefrustreerde huwelijken

Van Bruggen is bekend met de mogelijkheid dat een huwelijk verwordt tot een “uitzichtloze woestijnreis”.⁵⁶ Hij zegt in het kader van 1 Kor. 7 dat het niet uitmaakt welke motieven er precies ten grondslag liggen aan de vraag van de Korintiërs over echtscheiding. Of het nu een té geestelijk streven is om te leven voor het koninkrijk, of dat er ook conflicten en gefrustreerde huwelijken bestonden.⁵⁷ De boodschap van Paulus en van Jezus zou blijven, dat men het huwelijk niet mag verbreken. “God haat de echtscheiding”. God is opvallend onverdraagzaam richting echtscheidingen. Uit de woorden uit Maleachi blijkt dat God “alle kerkelijk en christelijk leven afwijst wanneer het gepaard gaat met het accepteren van de echtscheiding. (...) De bijbel verplicht ons niet om te trouwen, wel om trouw te zijn.”⁵⁸ Deze boodschap klinkt tegenwoordig hard in de oren, maar dat deed het toen ook. Hij kan alleen verdragen worden, alleen geaccepteerd worden, met het oog op het koninkrijk.

Dit legt Van Bruggen uit aan de hand van Matt. 19, waarin Jezus na de thematiek van het huwelijk verder spreekt over eunuchen die ‘zichzelf hebben gesneden voor het koninkrijk’. Van Bruggen heeft de opvallende exegese dat het hier nog steeds gaat over mensen in het huwelijk. Dit baseert hij op een onderscheid dat gemaakt wordt tussen eunuchen in het Joodse huwelijksrecht. Eunuchen die als eunuch waren geboren mochten wél trouwen, maar eunuchen die zo waren gemaakt mochten niet trouwen. Dit onderscheid citeert Jezus, en hij noemt vervolgens nog de derde groep: eunuchen die zichzelf zo hadden gemaakt voor het koninkrijk. Omdat het hier over het huwelijksrecht gaat, interpreteert Van Bruggen deze groep als getrouwde mensen in een gefrustreerd huwelijk. Dit zijn mensen die nooit volledig van het getrouwde leven zullen kunnen genieten. Zij zouden kunnen scheiden en een beter huwelijk kunnen zoeken, maar doen dat niet voor het koninkrijk. Een parafraze van deze exegese zou zijn: ‘er zijn eunuchen die zo zijn vanaf hun geboorte, zij mogen trouwen. Er zijn eunuchen die zo zijn gemaakt, zij mogen niet trouwen. Er zijn ook eunuchen die zichzelf hebben gesneden, vanwege het koninkrijk. Zij zijn al getrouwd, maar leven in een moeilijk huwelijk en zullen nooit het volle geluk van een huwelijk ervaren. Desondanks blijven zij daarin omwille van het

⁵⁶ Bruggen, van, *Huwelijk*, 121.

⁵⁷ Bruggen, van, *Huwelijk*, 45.

⁵⁸ Bruggen, van, *Huwelijk*, 46.

koninkrijk'. Deze exegese laat goed de visie van Van Bruggen zien. Met het oog op de toekomst van God is geen enkel huwelijk uitzichtloos.⁵⁹

⁵⁹ Bruggen, van, *Huwelijk*, 119-121.

2 — *De redelijkheid van J. Douma*

Vier jaar na *Het Huwelijk Gewogen* komt hoogleraar in de ethiek J. Douma met het boek *Echtscheiding*. Zoals de titel doet vermoeden ligt in dit boekje wél de focus op echtscheidingen. Douma komt met een ander geluid dan Van Bruggen. Hij bepleit oog voor het ideaal van het koninkrijk, gepaard met ‘billijkheid’. Wat de kerk vraagt van zijn leden moet blijven binnen de grenzen van wat redelijk is.

Radicaliteit en nuchterheid

De exegetische observaties die Douma maakt liggen dicht bij Van Bruggen. Het zou daarom een herhaling van zetten zijn om precies aan te geven hoe Douma over bijbelteksten over echtscheiding denkt. Er zou te veel overeenkomen met Van Bruggen. Van groter belang zijn de plaatsen waar hij afwijkt, of waar hij een ander accent legt. En dat is wel duidelijk, dat Douma andere accenten legt. Ik zou hem typeren als ‘milder’ dan Van Bruggen.

Dat blijkt heel goed in Douma’s interpretatie van Maleachi 2, 10-16. Het volk van Juda wordt door Maleachi aangesproken op hun slechte gedrag. Ze trouwen met buitenlandse vrouwen die andere goden dienen, waardoor hun trouw aan de Heer zwakker wordt. En ze scheiden van ‘de vrouw van hun jeugd’, terwijl God zelf getuige was van dat huwelijk! De band met God en de echtelijke band zijn in deze tekst duidelijk bij elkaar betrokken. Als men trouw is aan de (joodse) vrouw van zijn jeugd, is men trouw aan het verbond met God. Ontrouw in het huwelijk, is ontrouw aan God zelf. De tekst komt tot een climax in vers zestien. ‘God verafschuwt echtscheiding.’

Tot hiertoe zijn Van Bruggen en Douma het gewoon eens. Maar het verschil zit hem in de conclusie die op basis hiervan getrokken wordt. Van Bruggen zegt ronduit, dat de Heer al het kerkelijk leven afwijst, als het gepaard gaat met het accepteren van echtscheiding. Maar Douma zegt dat God niet *alle* echtscheidingen haat. Hij komt tot die conclusie door wat Ezra deed. Ezra ondernam rond die tijd actie tegen de gemengde huwelijken, leidend tot ca. 100 echtscheidingen. Van Bruggen zegt hierover niets, waarschijnlijk omdat hij Maleachi 2 slechts in het voorbijgaan gebruikt, om te laten zien dat God echtscheiding slecht vindt. Douma zegt dat de echtscheidingen die Ezra tot stand bracht misschien niet *goed* te noemen waren, maar ze waren een keus tussen verschillende waarden. Het is goed om kinderen te laten opgroeien als

jood, zonder afgoden in huis. Maar het is ook goed om het huwelijk in stand te houden. Ezra probeerde de minst slechte weg te kiezen met die echtscheidingen. Het is tekenend dat Van Bruggen deze situatie niet noemt en Douma wel. Het gevolg hiervan is, dat Van Bruggens toepassing van deze tekst een stuk radicaler overkomt dan die van Douma.⁶⁰

Douma heeft meer van dergelijke nuances. Hij mist niet de radicaliteit van Jezus' woorden en staat ook achter de onverbreekelijkheid van het huwelijk. Maar hij verschilt van Van Bruggen in het gewicht dat aan zonde en gebrokenheid wordt toegekend in de ethische besluitvorming. Wanneer Jezus zegt dat de scheidbrief een instelling was vanwege de hardheid van hart, dan interpreteert Van Bruggen dat als volgt: de scheidbrief was nodig in de Mozaische wetgeving, maar met de komst van het koninkrijk mag men veel meer verwachten van gelovigen. Geen enkel huwelijk is werkelijk uitzichtloos, wanneer men beseft dat er een nieuw leven is na dit leven. De hardheid van hart is weg uit het plaatje en moet worden bestreden met de hoop van het koninkrijk. Bij Douma ligt dit anders. Hij wijst erop dat Jezus nergens de instelling van de scheidbrief met zo veel woorden afwijst. Jezus wijst *misbruik* van de scheidbrief af. Hij bekritiseert het zondige hart van mensen, dat zoekt naar mogelijkheden om te scheiden. Maar hij bekritiseert niet Mozes' wet. Dit betekent voor Douma dat er ook in ethiek rekening gehouden moet worden met deze hardheid. Soms moet men een kwaad toelaten om erger te voorkomen. Het is te betreuren dat dit nodig is, maar het is nu eenmaal nodig.⁶¹

Vanuit deze gedachte haalt Douma ook de scheiding van tafel en bed 'onder het stof vandaan'. Van Bruggen schreef daar ook over aan de hand van 1 Kor. 7,11 — waarin Paulus gescheiden christenen oproept om zich of met elkaar te verzoenen, of alleen te blijven. Alleen-blijven ziet Van Bruggen vooral als een beperking — men mag niet hertrouwen, want dat zou echtbreuk zijn.⁶² Maar Douma ziet hier meer in dan alleen een beperking. Er spreekt ook nuchterheid uit. Het is niet altijd mogelijk om twee verbitterde mensen te verzoenen met elkaar. Paulus houdt rekening met de hardheid van hart.⁶³ Die

⁶⁰ Douma, *Echtscheiding*, 19-20.

⁶¹ Douma, *Echtscheiding*, 13-17; 20-28; 107-114.

⁶² Douma en Van Bruggen zijn het eens dat een huwelijk niet verbroken is bij de echtscheiding, maar bij hertrouwen of overspel. Dit zeggen zij op basis van Deut. 24, 1-4 en op basis van Jezus' uitspraken dat het aangaan van een tweede huwelijk overspel is. De band tussen een echtpaar is niet klaar, *totdat* men seks heeft gehad met een derde.

⁶³ Douma, *Echtscheiding*, 20-41

billijkheid heeft Paulus ook in het geval van gemengde huwelijken. Die hoeven niet uit elkaar te gaan, maar mogen aanblijven — dat getuigt van de onverbreekelijke eenheid van het huwelijk. Maar als de ongelovige partner de christelijke partner wil verlaten omdat die christelijk is, dan staat de christen dus voor het blok: kiezen voor mijn partner, of voor Christus.⁶⁴

Douma heeft dus een andere toon dan Van Bruggen. Hij staat meer stil bij de manier waarop in de bijbel het ideaal wordt toegepast. Dat is met een hoge norm — het huwelijk mag niet worden verbroken, want het is een diepe eenheid. Maar er is ook oog voor de hardheid van het hart. Die hardheid is betreurenswaardig, maar is er nog steeds.

⁶⁴ Douma, *Echtscheiding*, 34-42.

Historische ontwikkelingen tussen kerk en staat

Douma betreft meer dan Van Bruggen de kerkelijke traditie in de discussie. Hij beschrijft een uitgebreide historische lijn van de Vroege Kerk naar de middeleeuwen, naar de reformatie, naar de 20e eeuw. Hij gebruikt die lijn als een inspiratiebron voor hoe de kerk zich op dat moment moet verhouden tot de ‘duurzame ontwrichting’, de nieuwe juridische echtscheidingsgrond die bij het schrijven van zijn boek ongeveer tien jaar bestond.

Hij begint bij de betrekkelijk strenge Vroege Kerk. Men was toen zeer strikt op het gebied van echtscheiding, en dat was mede door de ascetische invloeden van de gnostiek: het werd goed geacht om het aardse en lichamelijke op te geven voor het hemelse koninkrijk. Ongetrouwd blijven was een goed iets op dat moment. De boodschap in de Vroege Kerk was over het algemeen eigenlijk strikter dan Jezus zelf was geweest. De boodschap was, dat men monogaam moest zijn. Het strenge aan die boodschap was, dat monogaam-zijn werd uitgelegd als: één man of vrouw gedurende heel het leven. Wanneer een echtgenoot was overleden, vonden veel kerkvaders dat men niet moest hertrouwen. Hier waren overigens uitzonderingen op, waaronder Augustinus. Maar als dit bij het overlijden van een partner al een discussie was, dan was het helemaal niet de bedoeling om te scheiden. Dat kon eigenlijk alleen in het geval van overspel. In dergelijke gevallen werd er verwacht dat de overspelige zou worden weggestuurd als die volhardde in de zonde. Het slachtoffer diende alleen te blijven. Als de overspelige zich bekeerde, moest hij of zij worden vergeven. Hier waren ook uitzonderingen op. Ambrosiaster was tegen deze strakke lijn en gaf aan de man van een overspelige vrouw het recht om te hertrouwen. Ook Augustinus leek soms te twijfelen over de ascetische lijn. Bovendien stonden Origenes en Hiëronymus soms toe dat een gescheiden persoon hertrouwde. Desondanks klonk met name de ascetische boodschap sterk in de Vroege Kerk.⁶⁵

Naarmate de kerk meer ingeburgerd werd en verweven raakte met de staat, werden de regels ook minder streng. Het recht van de kerk kwam in aanraking met heidense culturen. Het was in deze kruising van invloeden dat er ‘gronden’ ontstonden om te scheiden. De kerk was hierin strenger dan de christelijke overheid en bekeek diens juridische keuzes met wantrouwen. Toch is er geen teken van een rechtstreeks conflict tussen kerkleiding en de overheid. Misschien dat de kerk begreep dat de overheid meer rekening moest houden met de hardheid van harten. Soms zochten theologen en wetgevers naar mazen

⁶⁵ Douma, *Echtscheiding*, 44-50.

in de wet op een gezochte en Farizeïsche manier, maar Douma ontwaart daarin ook de intentie om mensen uit hun moeilijkheden te helpen. Die moeilijkheden konden groot zijn. Het kon gebeuren dat iemands echtgenoot krijgsgevangene was genomen, en hoogst waarschijnlijk nooit meer terug zou komen. Het was in zulke gevallen een afweging tussen kwaad en slechter. Het was nog altijd het ideaal dat iemand trouw bleef, maar het werd niet altijd van mensen gevraagd.⁶⁶

Vanaf de reformatie is er met de scheiding van de kerk ook een scheiding ontstaan in de manier waarop met echtscheiding werd omgegaan. De Roomse Kerk erkende geen echtscheidingsgronden, maar slechts manieren om een huwelijk ongeldig te verklaren. Douma is zeer kritisch op die gang van zaken, waarin het ontbreken van een doopbewijs een ‘grond’ kan zijn voor het ongeldig verklaren van een huwelijk, terwijl de daadwerkelijke reden om zoiets te willen natuurlijk iets anders zou zijn. De gereformeerden bouwden ondertussen voort op de bijbelteksten over echtscheiding en lieten zich ook informeren door de casuïstiek die in de afgelopen eeuwen was ontstaan.

De manier waarop de kerk met echtscheidingsgronden vanuit de overheid is omgegaan, bieden Douma ook gedachtes over hoe de kerk op dit moment moet omgaan met gevallen van ‘duurzame ontwrichting’. Hij geeft aan dat er in Nederland sinds 1971 veel veranderd is. Daarvóór waren echtscheidingsgronden vanuit de overheid nog enigszins afgeleid uit de bijbel. Er lagen gereformeerde ideeën aan de wetten ten grondslag. Deze wetten leverden weliswaar ontevredenheid op wat betreft de grote leugen: dat een echtpaar afsprak dat één van hen overspel had gepleegd, zodat ze konden scheiden. Tegelijkertijd waren de wetten zelf nog betrekkelijk bijbels. De kerk kon zich toen verhouden tot de staat zoals de Vroege Kerk zich tot een christelijke overheid verhiel: enigszins wantrouwend terwijl men zelf met een hogere standaard werkte. Echter is er met de vaagheid van ‘duurzame ontwrichting’ een stap gezet die niet te verbinden is aan de bijbel, aldus Douma. Hij verbaast zich over het gebrek aan reactie vanuit de kerk. Duurzame ontwrichting betekent dat er geen beperking meer is op echtscheiding, maar vrij spel voor mensen die hun relatie willen beëindigen.⁶⁷

⁶⁶ Douma, *Echtscheiding*, 51-59.

⁶⁷ Douma, *Echtscheiding*, 77-84.

Consequenties

Het is vanwege de vaagheid van ‘duurzame ontwrichting’, dat Douma ervoor kiest om wel echtscheidingsgronden te hanteren en ze ook bewust zo te noemen. Ze geven namelijk een mate van beperktheid aan. De bijbel biedt grenzen, daarbinnen wil Douma zich begeven. De breedte van allerlei situaties wordt toegelaten als je vanuit ‘duurzame ontwrichting’ denkt. Terwijl de bijbel juist veel beperking biedt en zegt: ‘nee, tenzij’. Primair is dat het huwelijk onontbindbaar is. Het is een onverbreekelijke band. Men belooft elkaar trouw voor het leven, met God en naasten als getuige. Dit is een hoge eis van het huwelijk — dat men elkaar trouw blijft wanneer “rozengeur en maneschijn verdwijnen en plaatsmaken voor ziekte, moeite en verdriet.” Maar het is wel de trouw die bij het huwelijk hoort. Van elkaar houden is niet lastig, van elkaar blijven houden wel.⁶⁸

Tegelijkertijd pleit Douma voor billijkheid. De geschiedenis van (gereformeerde) theologen laat zien dat er in complexe situaties met redelijkheid werd gekeken. Als een situatie niet compleet overeenkwam met de bijbelse teksten, dan toch kon men zich inleven in de ander en diens moeilijkheden meerekenen in de beslissing. Dat ging zeker niet makkelijk en toegeeflijk. Ook Paulus’ toepassing van Jezus’ regels was niet toegeeflijk, maar wel redelijk. Het is belangrijk om de regels van God op een geestelijke, niet op een legalistische manier te gebruiken. Dat betekent dat men billijkheid niet misbruikt als een vluchtroute, maar dat men zoekt wat God wil. Maar het betekent ook dat men begrip opbrengt voor de situatie van de ander.⁶⁹

Tenslotte zegt Douma dat men soms kwaad moet toelaten om erger te voorkomen. Scheidingen kunnen in moeilijke situaties niet altijd voorkomen worden. En in sommige situaties moet men dat ook niet *willen* proberen. “Als een vrouw het huis uitvlucht, dan kan het vroom lijken haar toch maar te adviseren om terug te gaan en nog een pak slaag van haar man te dulden”. Douma wijst de kerk niet alleen op haar profetische taak, maar ook op de priesterlijke taak. Ze moet mensen niet verbrijzelen onder een te grote opdracht.⁷⁰

⁶⁸ Douma, *Echtscheiding*, 91-99.

⁶⁹ Douma, *Echtscheiding*, 101-104.

⁷⁰ Douma, *Echtscheiding*, 107-114.

4 — *Deputaatschappen Echtscheiding*

Korte voorhistorie

De ideeën van Van Bruggen en Douma hebben invloed gehad op de nieuwe koers die de vrijgemaakte kerk vanaf eind jaren '90 insloeg. Deze verandering werd op gang gebracht op de generale synode van de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt in Ommen (1993). Daar werd vastgesteld dat er complexe problemen waren op het gebied van echtscheiding. Er was geen duidelijk gemeenschappelijk beleid. Het was niet helder of er één of twee echtscheidingsgronden waren vanwege een discussie over het 'gebonden zijn' in 1 Kor. 7,15. Daarnaast bestonden er vragen over de tucht en over de mogelijkheid tot hertrouwen na een scheiding. Deze vraagstukken leidden tot de instelling van een deputaatschap, dat in Berkel en Rodenrijs (1996) haar rapport presenteerde waarin met name werd gefocust op richtlijnen aangaande echtscheidingsgronden en de tucht. Uitgangspunt in dit rapport was het zevende gebod, dat men geen echtbreuk mag plegen. Dit werd toegepast op echtscheiding, met twee uitzonderingen: namelijk de echtscheidingsgronden van overspel en kwaadwillige verlaten. Op deze gronden werd een analogie-redenering toegepast, dus ze waren breed toepasbaar. Daarnaast werd er ook een categorie geformuleerd van gevallen die buiten de twee gronden om gingen en met een eenvoudig beroep op de bijbel niet waren op te lossen.⁷¹ Bij de Generale Synode van Leusden (1999) werd deze derde categorie verder gedefinieerd als 'ernstige zonden'.

Er werd bezwaar aangetekend tegen deze benadering. Allereerst riepen de analogie-redeneringen kritiek op, want wordt het aantal situaties dat onder deze gronden gevat kan worden niet eindeloos? Als Jezus zegt dat het begerig kijken naar een vrouw overspel is, is pornografie dan ook een echtscheidingsgrond? Dergelijke analogie-redeneringen gaven te weinig begrenzing.⁷² Daarnaast waren er praktische vragen omtrent toepassing van de

⁷¹ Acta G.S. Zuidhorn, *Bijlage III, 8, 7*; Deputaten Huwelijk en Echtscheiding, *Huwelijk en Echtscheiding : Samengesteld voor de Generale Synode Amersfoort 2005*, 4.

Er zijn twee rapporten van hetzelfde deputaatschap. Het deputaten-rapport behoort tot de Acta van de Generale Synode in Zuidhorn (2002-2003). Het rapport *Huwelijk en Echtscheiding* is daarna ontstaan in het kader van de opdracht om het gesprek met de kerken aan te gaan over huwelijk en echtscheiding. Dit werd gepresenteerd aan de Generale Synode in Amersfoort (2005).

⁷² Deputaten Huwelijk en Echtscheiding, *Huwelijk*, 19.

tucht en hertrouwen. Ten slotte was de kritiek dat er behoefte was aan een breder verhaal. De focus op het zevende gebod en de echtscheidingsgronden was te smal. Er ontbrak een breder kader van heel de bijbel. Er was behoefte aan een perspectief vanuit heel Jezus' onderwijs.⁷³

⁷³ *Acta G.S. Zuidhorn, Bijlage III, 8,, 33-35; Deputaten Huwelijk en echtscheiding, Huwelijk, 4-6.*

Stijl van het koninkrijk

Dit leidde tot een nieuw deputaatschap, ingesteld door de Generale Synode van Leusden (1999), dat op de Generale Synode in Zuidhorn (2002-2003) een nieuwe visie verdedigde. Hier werd inderdaad een breder perspectief genomen dan slechts gebodsethiek. Dit bredere perspectief bestond uit ‘de stijl van het koninkrijk’. Jezus zei in de Bergrede dat de rechtvaardigheid van zijn volgelingen groter moest zijn dan die van de Farizeeën. Burgers van zijn koninkrijk hebben een hogere lat. Dit betekent allereerst dat men zijn geluk in God vindt, men gaat niet gaan voor het aardse, maar voor hemelse schatten. Daarnaast moeten zonden overal worden weggedaan: christenen zijn geroepen om Gods volmaaktheid te weerspiegelen. Die volmaaktheid uit zich onder andere in een liefde zonder grenzen. Men laat de liefde en opofferingsgezindheid zien die Jezus voor mensen heeft. Tenslotte betekent het ook dat men in de ethiek met meerdere factoren rekening houdt dan alleen de geboden. Die factoren bestaan o.a. uit Gods bedoeling met de schepping, de woorden van Jezus en de apostelen; ethische inzichten uit de cultuur.

Dit is een radicale insteek die voor een aanzienlijk deel te herleiden is naar de boeken van Van Bruggen, wiens exegese regelmatig wordt gevolgd.⁷⁴ Zo wordt er bij de exegese van Matt. 5, 27-31 gezegd: “Van Bruggen zegt hierbij: In Mozes’ wet moest vanwege de hardheid van het hart (als een houding tegenover GóD) een regeling komen tot inperking van de zonde, maar voor het ingaan in Gods koninkrijk is het *wegdoen* van de zonde noodzakelijk”.⁷⁵ Als het gaat over ‘duurzame ontwrichting’ is de eerste boodschap van het deputaatschap afgeleid uit de woorden van Jezus: er zijn gesnedenen die zichzelf gesneden hebben terwille van het koninkrijk.⁷⁶ Het kan pijn doen om in de eigen verlangens ‘te snijden’; om trouw te blijven als er geen vervulling te vinden is in het huwelijk. Maar in het licht van deze tekst is huwelijksmoeite geen vaste reden om het huwelijk te beëindigen. Ook in deze toepassing van Jezus’ woorden over eunuchen is de invloed van Van Bruggen te zien.⁷⁷

Het perspectief van het koninkrijk schept hoge verwachtingen van christenen binnen het huwelijk, maar schept die verwachtingen ook van

⁷⁴ *Acta G.S. Zuidhorn, Bijlage III,8*, 40

⁷⁵ *Acta G.S. Zuidhorn, Bijlage III,8*, 27-28.

⁷⁶ Matt. 19,12.

⁷⁷ *Acta G.S. Zuidhorn, Bijlage III,8*, 42-43.

christenen in *heel* hun leven. Het deputaatschap heeft de intentie om een diepere geestelijke laag aan te spreken dan alleen gedrag van mensen die willen scheiden. De bedoeling van het rapport is niet om alleen te spreken over de mensen te hebben die ‘het fout’ doen, maar om een verdieping van het geestelijk leven in de hele kerk in gang te zetten. Men wil zich niet aan de letter van de wet houden, maar aan de Geest van de wet: ‘hoe doen wij God een plezier met ons leven?’⁷⁸

⁷⁸ Deputaten Huwelijk en Echtscheiding, *Huwelijk*, 58.

Geen echtscheidingsgronden maar uitzonderingen

Van de benaming ‘echtscheidingsgronden’ heeft het deputaatschap afscheid genomen. Dat lag niet alleen aan eerder genoemde praktische overwegingen, maar ook aan exegetische inzichten. Het deputaatschap meent met Van Bruggen en Douma, dat Jezus en Paulus geen echtscheidingsgronden hebben ingesteld. Zij maakten uitzonderingen. In het geval van overspel was het huwelijk al gebroken, en was de benadeelde partner dus vrij om te trouwen. In het geval van verlating door een ongelovige maakte Paulus ook een uitzondering. De uitzondering is daar, dat het getrouwd zijn met een ongelovige niet gepaard moet gaan met verloochening van God. Het gaat er om de keuze tussen Christus of de partner.⁷⁹

Er was naast de exegetische en praktische redenen nóg een argument om echtscheidingsgronden vaarwel te zeggen. Het woord ‘echtscheidingsgrond’ heeft de connotatie dat het op een bepaald moment goed is om te scheiden. Misschien, als de benadeelde partner het in zich heeft, zal er vergeving worden geschonken aan de andere partner. De keuze om te scheiden is primair, de keuze om te vergeven secundair. Maar dit gaat in tegen het denken van Jezus zelf, die leerde dat we elkaar moeten vergeven, en volmaakt moeten zijn zoals God volmaakt is. Natuurlijk is het in gevallen van overspel begrijpelijk en toegestaan dat een christen scheidt, de hoge lat van vergeving is niet voor iedere christen haalbaar. Maar de eerst gevraagde reactie is duidelijk. Dat betekent dat zelfs overspel niet direct een echtscheidingsgrond genoemd kan worden.⁸⁰

Hier verschilt het deputaatschap dus van Douma, die bewust wél van echtscheidingsgronden wilde spreken, ook al onderkende hij dat ze pas in de middeleeuwen waren ontstaan. Toch wordt er in het rapport wel iets overgenomen van Douma, namelijk: de manier waarop men de stijl van het koninkrijk toepast, dat gebeurt namelijk met billijkheid; een woord dat opmerkelijk vaak wordt gebruikt. Eerder schreef ik dat het deputaatschap huwelijksmoeite geen vaste reden vindt om het huwelijk te beëindigen. Maar over dergelijke gevallen schrijft het deputaatschap nog meer: “dat laat onverlet dat de kerk in tal van situaties moet rekenen met draagkracht van en gevolgen voor mensen. Tegen die achtergrond kan zij (...) dispensatie geven van de

⁷⁹ Deputaten Huwelijk en Echtscheiding, *Huwelijk*, 11.

⁸⁰ Deputaten Huwelijk en Echtscheiding, *Huwelijk*, 58.

binding aan de regel.”⁸¹ Het deputaatschap verlangt dat er rekening wordt gehouden met de situatie van mensen die scheiden; met de kracht van hun geloof; de zwaarte van hindernissen in hun leven; de manier waarop zij zich tot God en de kerk verhouden. In het rapport zie ik dus een creatieve manier om het denken van Van Bruggen en Douma in één visie te verbinden.

⁸¹ *Acta G.S. Zuidhorn, Bijlage III,8, 42-43.*

Hantering van 1 Kor. 7,15

Toch gaat het deputaatschap ook een eigen weg, door de mogelijkheid te geven aan een gemeente om dispensatie te verlenen van het verbod op echtscheiding. Die keuze roept vanzelfsprekend vragen op. Mag men zoiets doen met een regel van Jezus? Met name de uitleg van 1 Kor. 7,15 heeft geleid tot de conclusie dat het wel kan. De gedachte was reeds duidelijk dat Paulus hier een uitzondering maakte voor mensen die werden verlaten door hun ongelovige partner. Paulus paste dus de regel niet direct toe, zonder aandacht voor de praktijk van de christenen in Korinte. Dat brengt het deputaatschap tot de conclusie dat het blijkbaar mogelijk is, dat Jezus' regel over echtscheiding niet in alle gevallen geldt. Het deputaatschap leert van Paulus een bepaalde manier van ethiek bedrijven. Enerzijds met een hoge visie, anderzijds met aandacht voor specifieke omstandigheden, die in Jezus' context niet speelden. Echtscheiding was nog steeds slecht in die situatie, maar verlies van het geloof was nog slechter. Jezus sprak zijn Bergrede uit in een Joodse context. Paulus past haar nu toe in een missionaire context, waarin mensen tot geloof komen terwijl hun partner dat niet doet. Dat leidt tot een nieuwe conclusie. Het deputaatschap vat Paulus' handelswijze dus op als een voorbeeld van ethische reflectie. Zo zijn er meer voorbeelden in de bijbel van regels, waar in het geval van nood een uitzondering wordt gemaakt. Soms is een minder kwaad te verkiezen boven een groter kwaad.⁸² Deze openheid om uitzonderingen te kunnen maken in speciale gevallen maakt het noodzakelijk dat keuzes geestelijk, biddend en gezamenlijk worden gemaakt.⁸³ De gekozen richting is kwetsbaar voor dubieus gebruik. Anderzijds biedt het een zekere mate van oprechtheid, dat er niet wordt gezegd dat de bijbel zelf een derde grond leert, of dat allerhande situaties 'naar analogie' onder een echtscheidingsgrond vallen.

⁸² Deputaten Huwelijk en echtscheiding, *Huwelijk*, 14-17; *Acta G.S. Zuidhorn, Bijlage III,8*, 37.

⁸³ *Acta G.S. Zuidhorn, Bijlage III,8*, 41.

Aandacht voor de culturele context

De manier waarop Paulus de regel van Jezus toepaste was contextgebonden. Dat betekent dat het deputaatschap naast aandacht voor individuele omstandigheden, ook veel aandacht heeft voor de hedendaagse culturele context. Autonomie en individualiteit zijn kernwoorden in dit opzicht. Westerse mensen leven als individu, nemen zelf beslissingen en laten zich minder door anderen corrigeren. Dit betekent dat huwelijken kwetsbaarder zijn geworden. Er is minder een gemeenschap die gebrek en gemis binnen huwelijken op kan vangen. Omdat er een dergelijke individualiteit is, is alleen-leven ingrijpend. Er is geen geborgenheid van een vanzelfsprekende gemeenschap. Het deputaatschap staat ook stil bij de verhoogde kwaliteit van leven en de hoge eisen die Westerlingen stellen aan het leven en aan het huwelijk. De mate waarin Nederlanders bereid zijn geluk uit te stellen, voor het huwelijk te strijden en zelfs te lijden, neemt daarbij af. Men denkt meer vanuit rechten dan vanuit plichten, wat het gesprek over de plicht om trouw te zijn bemoeilijkt.⁸⁴ Daarnaast is er een hoge mate van psychologisering: er gaat veel kennis rond vanuit de menswetenschappen; kennis die benut mag worden, maar niet tot norm moet worden verheven. Tenslotte noemt het deputaatschap de gevolgen van emancipatoire bewegingen, waardoor druk kan komen te liggen op het huwelijk.⁸⁵

Dergelijke culturele beschouwingen spelen een rol in de ethische reflectie die het deputaatschap uit wil dragen. Naast de billijke overweging van individuele situaties, mag ook de overweging van de cultuur redelijk zijn. Voor veel Westerlingen zullen bovenstaande culturele trends bekend in de oren klinken, omdat ze nu eenmaal in dezelfde Westerse cultuur zijn opgegroeid. Dit betekent bij de oordeelsvorming dat betrokkenen de hand in eigen boezem moeten steken en moeten zeggen: ‘zo ben ik zelf ook’.⁸⁶

⁸⁴ Dit zijn waarnemingen die overeenkomen met de sociologische bespiegelingen van Ernest Burgess (zie Hs. 2, par. 2.)

⁸⁵ *Acta G.S. Zuidhorn, Bijlage III,8*, 17-19.

⁸⁶ Deputaten Huwelijk en echtscheiding, *Huwelijk*, 61.

5 — *Conclusie*

We hebben gezien hoe in de bezinning van de GKv een weg is gegaan vanuit de echtscheidingsgronden naar een nieuwe positie die bedoelt om radicaal te zijn én redelijk. De hoge visie die ook de Vroege Kerk kenmerkte (geen echtscheiding) wordt gecombineerd met de milde en betrokken houding van reformatoren. De overname van Paulus' handelswijze kan niet zonder een overname van zijn geestelijke houding; een houding waaruit blijkt dat men de lessen van Jezus met volle overtuiging voorstaat. Het totale 'verlies' van echtscheidingsgronden betekent dat er een stuk duidelijkheid en een stuk onduidelijkheid weg is. Het stuk duidelijkheid bestond uit de kaders die de echtscheidingsgronden boden. Maar de onduidelijkheid bestond uit de analogie-redeneringen die bij tijd en wijle niet overtuigend waren.

De beschreven bezinning van de GKv zal dienen als een hypothese die bevestigd wordt vanuit de auteurs Cornes en Instone-Brewer. Om deze hypothese af te ronden, geef ik de huidige implicaties weer voor echtscheidingen vanwege relationele problematiek. Die implicaties zijn tweezijdig.

Primair is er altijd de roeping om trouw te blijven, aangezien het huwelijk een onverbreeklijke eenheid is. Christenen zijn geroepen om de volmaakte liefde en trouw van Jezus te weerspiegelen. Wat deze trouw betekent, is dat men elkaar vasthoudt en zoekt naar relatie-herstel als de relatie in verval raakt. In hoofdstuk 2 bleek dat er in een relatie veel afhangt van het gedrag richting elkaar, de (subjectieve) waardering van de relatie en het probleemoplossend vermogen. Aan dergelijke factoren valt vaak iets te veranderen. Trouw blijven aan elkaar kan betekenen dat men probeert om aan dergelijke aspecten van de relatie te blijven werken; of te zoeken naar een weg om de ander te vergeven voor duurzame karakterfouten. Het deputaatschap is kritisch op de cultuur waarin er een gebrek is aan veerkracht. Jezus ging heel ver in zijn trouw aan mensen, door het kruis op zich te nemen. Wie achter Jezus aan wil gaan, kan ook in het huwelijk zichzelf ontkennen en zijn kruis op zich nemen. Op deze weg zou het goed zijn als een echtpaar niet alleen gelaten wordt, maar de ervaring heeft betrokken te zijn in een gemeenschap. Juist in een cultuur van individualisme en autonomie is dat een uitdaging om dergelijke hulp te bieden en aan te nemen. Hulp van de kant van wijze gemeenteleden; een relatie-therapeut; vrienden en familie zou van groot belang kunnen zijn.

Secundair is het mogelijk om situaties in te denken, waarin een relatie te ver heen is. Het is denkbaar dat een echtpaar al het bovenstaande heeft geprobeerd, maar dat het niet is gelukt. Het is ook mogelijk dat slechts één van de twee de relatie heeft opgegeven vanuit verbittering, dergelijke processen gaan namelijk zelden gelijk op. Bovendien zijn er soms externe factoren die een extreme druk leggen op de relatie, zonder schuld van de partners zelf. Dit kunnen crises zijn in hun persoonlijke leven, maar hieronder valt ook het romantisch idealisme van de cultuur. Als Westers mens kan men niet anders dan gezelschap binnen het huwelijk waarderen als iets zeer belangrijks. Dit is iets positiefs als het leidt tot een goede huwelijksrelatie, maar het heeft de keerzijde dat huwelijken zonder een goede ‘gevoelshuishouding’ vrij zwak zijn. Het deputaatschap wil rekening houden met dergelijke externe factoren, die mensen nu eenmaal overkomen. Het deputaatschap heeft kritiek op de cultuur, maar toont ook een bewustzijn dat niet alles aan deze situatie maakbaar is. Net zoals Paulus met de specifieke situatie van de Korintiërs rekening hield, een situatie waar Jezus niet over sprak; zo durft het deputaatschap ook rekening te houden met de contemporaine Nederlandse context. Het is in sommige gevallen van onmacht, gebrek aan kracht uit het geloof, onwetendheid (e.a.) mogelijk dat een kerkenraad besluit om dispensatie te verlenen. Het deputaatschap geeft hiermee dus een evenwichtige boodschap waarin kritiek op de cultuur doorklinkt, maar waarin ook rekening wordt gehouden met het feit dat niet elke situatie maakbaar is.

Hoofdstuk 4 — analyse en evaluatie van Cornes' visie

1 — Inleiding

De ideeën van Andrew Cornes over echtscheiding liggen dichtbij de visie van Van Bruggen zoals beschreven in het vorige hoofdstuk. In dit hoofdstuk zal ik Cornes' visie eerst analyseren (par. 2), en vervolgens evalueren (par. 3) aan de hand van andere auteurs⁸⁷. In de conclusie (par. 4) beschrijf ik wat Cornes mogelijk bij te dragen heeft aan de bezinning van de GKv.

⁸⁷ Y.K. Zhekov, D. Steensma, C. van Dam, M. Bucer (zoals weergegeven door H.J. Selderhuis).

2 — *Analyse Cornes' visie*

Echtscheiding in het Oude Testament

Wanneer Jezus over echtscheiding spreekt in Matt. 19, grijpt hij terug naar de huwelijksvisie die spreekt uit Genesis 2,24: man en vrouw zijn één lichaam. Dat is wat Cornes ook als uitgangspunt neemt voor zijn visie op echtscheiding: dat het Oude en Nieuwe Testament eenstemmig spreken over de band tussen man en vrouw in het huwelijk. Het fundament van het huwelijk is niet dat beide partners ermee hebben ingestemd. Het fundament is dat een echtpaar vanaf het huwelijk niet langer twee is, maar één lichaam en dat het God is die hen heeft samengebracht. Hun identiteit is in de basis eerst dat ze samen zijn, en ten tweede dat ze een individu zijn. Voor God, die getuige is bij het huwelijk (Mal. 2,14) zijn ze één lichaam geworden. Dat is de kern van wat de bijbel zegt over het huwelijk. Genesis 2,24 gaat dus niet alleen over Adam en Eva, maar over alle mensen die trouwen.⁸⁸

Dat betekent dat het huwelijk niet gezien kan worden als een gewoon verbond in het Oude Testament. Het was niet goed om een 'gewoon' verbond te verbreken, maar het was wel mogelijk. Wanneer de ene partij de bepalingen van het verbond had gebroken, dan kon de andere partij het verbond als gebroken beschouwen. Men kon zich daarbij neerleggen. Maar bij een huwelijk ligt dat niet zo eenvoudig. Het is in het Oude Testament wel mogelijk om te scheiden en de eed van het huwelijk te breken, maar dat betekent niet dat men het verbond als *onherroepelijk* verbroken moet beschouwen. God beschouwt het verbond met Israël, dat door de profeten als een huwelijksverbond wordt voorgesteld, nooit als voorgoed verbroken. In Ezechiël 16, 60-62 en Jeremia 3 kan het verbond dankzij Gods genade weer hersteld worden. Het is volgens Cornes de werkelijkheid dat beiden één vlees zijn geworden, die een levenslange stevigheid en duurzaamheid geeft aan het huwelijk. Dat is niet zo bij een gewoon verbond, maar het huwelijksverbond is dus speciaal. Het gegeven dat man en vrouw één vlees zijn geworden biedt een motivatie om elkaar te vergeven op momenten dat een gewoon verbond uit elkaar zou vallen. De onlosmakelijke vereniging maakt vergeving noodzakelijk, aangezien zij niet meer van elkaar te scheiden zijn.⁸⁹

⁸⁸ Cornes, *Divorce*, 79-80.

⁸⁹ Cornes, *Divorce*, 164-165.

Vanuit deze eenheid gedacht is het niet verrassend dat er in het Oude Testament nergens wordt aangeraden om te scheiden. Wetten die aan Israël werden gegeven dienden allemaal om scheiden en hertrouwen in te perken. Deut. 24, 1-4 is één van die wetten. Ze is heel bekend omdat er in het Nieuwe Testament ook een debat over wordt gevoerd. Deze tekst toont aan dat scheiding in Israël mogelijk was in het geval van een zaak van onfatsoenlijkheid⁹⁰, en dat er in het geval van scheiding een scheidbrief werd meegegeven. De boodschap van Deut. 24, 1-4 ligt mogelijk al zeer dicht tegen Jezus' onderwijs aan, schrijft Cornes. De band tussen man en vrouw is niet zomaar verdwenen na een scheiding. Het was pas na het hertrouwen, dat een vrouw niet meer met haar oorspronkelijke man kon trouwen. Ze was dan 'verontreinigd' voor haar eerste man, een woord dat ook voorkomt in gevallen van overspel (Lev. 18,20). Hierin ziet Cornes al een hint dat het hertrouwen overspel was — de eenheid tussen de vrouw en haar vorige man bestond nog steeds, zelfs na de juridische procedure van de scheidbrief. Ondanks dat hertrouwen impliciet wordt geassocieerd met overspel, was hertrouwen na een scheiding niet verboden.⁹¹

In de profeten komt de huwelijksenheid van God met Israël en/of Juda op een heel indrukwekkende manier naar voren. Zelfs na talloze momenten waarop Israël overspel pleegt (Jer. 3,1; Ez. 16,15) geeft God de mogelijkheid tot verzoening. Israëls gedrag is verschrikkelijk slecht en zou moeten uitlopen op de doodstraf, maar God geeft Israël slechts een scheidbrief mee. Vervolgens geeft God ook nog de optie die niet mogelijk leek op basis van Deuteronomium 24 — de band tussen God en Israël kan weer worden hersteld. God herinnert zich het verbond en blijft trouw.⁹² Een dergelijke trouwe houding wordt ook gevraagd van Israëlieten. Maleachi zegt tegen Israël dat zij de 'vrouw van hun jeugd', met wie zij in hun jeugd een verbintenis aangingen, trouweloos behandelen.⁹³ Cornes merkt hier op, dat Maleachi tegen mensen spreekt die al zijn gescheiden. Toch noemt Maleachi de vrouw van wie ze zijn gescheiden "jouw vrouw".⁹⁴ De speciale band is met de scheiding niet verscheurd.

⁹⁰ 'erwat dābār.

⁹¹ Cornes, *Divorce*, 132-141.

⁹² Ez. 16,60.

⁹³ Mal. 2, 14-15.

⁹⁴ Mal. 2,14. In de *NBV* is dit vertaald met "de vrouw met wie je in je jeugd een verbintenis bent aangegaan", maar de verwoording in het Hebreeuws impliceert dat zij *nog steeds* de vrouw van hun verbond is.

Samengevat zegt het Oude Testament (volgens Cornes) dat scheiding toegestaan is, maar nooit een einde maakt aan de bijzondere eenheid tussen man en vrouw. Ook al kan de eed worden gebroken door overspel of een zaak van onfatsoenlijkheid, de band kan niet worden verbroken. Tussen God en Israël blijft deze band een motivatie voor God om aan te sturen op verzoening, zelfs na talloze momenten van overspel. Voor mensen betekent het dat ze niet moeten scheiden, ook al wordt het in sommige gevallen toegestaan. Als er een scheiding is geweest, moet er verzoening worden gezocht, zoals God dat ook deed. Dat betekent soms dat men wacht op een teken van bekering bij een overspelige partner, en dat men dus voor een tijd scheidt. Maar men moet er alles aan doen wat mogelijk is om tot verzoening en herstel van het huwelijk te komen.

Echtscheiding in het Nieuwe Testament

Jezus' onderwijs

Het is Cornes' stellingname dat het Oude Testament niet wezenlijk verschilt van het Nieuwe Testament als het gaat over de visie op huwelijk en echtscheiding. Jezus en Paulus brengen die visie over in een cultuur waarin echtscheiding vrij geaccepteerd was. Volgens het Joodse recht had men het *recht* op echtscheiding in sommige gevallen. De discussie werd gevoerd over de kwestie wélke gevallen een echtscheiding rechtmatig maakten. Het centrale geschilpunt was de betekenis van 'erwat dābār in Deut. 24,1. Cornes vat deze discussie als volgt samen: de volgelingen van Sjammai waren van mening dat alleen overspel (of seksueel geladen gedrag dat nog geen overspel was) een geldige grond was. De Hillelieten meenden dat 'welke zaak dan ook' genoeg was om te scheiden. Dit debat zat onder enige spanning, want Herodes Antipas, de heerser over Perea, was gescheiden van zijn vrouw en hertrouwd met een andere gescheiden vrouw. Wie dus strikt was in zijn visie op echtscheiding, kon daarmee impliciet kritiek uitoefenen op deze koning.⁹⁵

Toch verzachtte Jezus zijn visie niet, toen Farizeeën hem de vraag stelden naar echtscheiding om 'welke zaak dan ook'.⁹⁶ Jezus verwijst naar het begin van Genesis en de oorspronkelijke bedoeling van God. Het moge zo zijn dat Mozes echtscheiding toestond omwille van de harde harten, maar dit betekent nog niet dat die bedoeling ongedaan was gemaakt. Het feit dat Jezus hier teruggrijpt naar het begin en zegt dat het niet eens was *toegestaan* op dat moment, brengt Cornes tot de conclusie dat hij de Mozaische billijkheid nietig verklaart. Vanaf nu kunnen christenen niet meer terugvallen op die vluchtroute. Gods wil is leidend. God was getuige bij ieder huwelijk. Hij maakte man en vrouw samen tot één lichaam. Het is niet alleen slecht of pijnlijk om hen te scheiden, het is rebellie tegen God zelf.⁹⁷

Bovendien zegt Jezus volgens Cornes dat het *onmogelijk* is om die band te breken. "Wie zijn vrouw verstoot en met een ander trouwt pleegt overspel; en als zij haar man verstoot en met een ander trouwt, pleegt zij overspel."⁹⁸ Hierin

⁹⁵ Cornes, *Divorce*, 180-187.

⁹⁶ Marc. 10, 1-12; Matt. 19, 1-12.

⁹⁷ Cornes, *Divorce*, 187-195.

⁹⁸ *NBV*, Marc. 10, 10-12.

leest Cornes wat hij ook al in Deuteronomium 24 had gevonden: de huwelijksband blijft bestaan na de scheiding. Er is een band die blijft, zelfs als de scheiding legaal heeft plaatsgevonden en de papieren zijn getekend. Op een Joodse scheidbrief stond “je bent vrij om te trouwen met welke man je maar wil”. Maar wat er wettelijk was gebeurd, veranderde niets aan de realiteit van het huwelijk. Dit brengt Cornes tot de conclusie dat niets de huwelijksband kan verbreken, behalve de dood.

Het lijkt mij hier dat Cornes dus toch een verschil aanwijst met de oudtestamentische wet. Ook al is het geen wezenlijk verschil in de beoordeling van echtscheiding, er is wel een verandering in de manier waarop deze bedoeling van God in de praktijk gevolgd moet worden.⁹⁹ Jezus onderwijst het ideaal met de verwachting dat het gevolgd wordt. Er wordt geen water bij de wijn gedaan. Hij kent de hardheid van hart, maar verbiedt echtscheiding alsnog.¹⁰⁰

Het enige moment waarop Jezus echtscheiding niet verbiedt, is in gevallen van overspel.¹⁰¹ Maar ook dit verandert volgens Cornes niets aan de blijvende band tussen man en vrouw. Dat vind ik opvallend, aangezien sommige andere auteurs menen dat overspel de band tussen man en vrouw verbreekt. Van Dam zegt bijvoorbeeld dat dergelijke huwelijken in het Oude Testament werden ontbonden door de doodstraf. Daarom mogen dergelijke huwelijken ook zonder de doodstraf ontbonden worden in het Nieuwe Testament.¹⁰² Cornes echter, beargumenteert dat overspel het huwelijk niet beëindigt vanuit Matteüs 19,9: “wie zijn vrouw verstoot, behalve in gevallen van ontucht, en met een ander trouwt, pleegt overspel”. Op basis van de woordvolgorde in deze uitspraak van Jezus, stelt Cornes dat de huwelijksband zelfs na overspel nog steeds bestaat. Jezus laat namelijk in het midden of men mag hertrouwen na overspel. Hij zegt niet: “wie zijn vrouw verstoot en met een ander trouwt, behalve in gevallen van ontucht, pleegt overspel”. In een dergelijke uitspraak zou het duidelijk zijn dat overspel het huwelijk zou verbreken en dat hertrouwen dus mogelijk was. Jezus kiest er volgens Cornes bewust voor om zijn uitspraak niet op die manier te formuleren, omdat hij wél scheiding mogelijk wil maken, maar niet hertrouwen.

⁹⁹ Cornes, *Divorce*, 187-195; 209-219.

¹⁰⁰ Cornes, *Divorce*, 34-36.

¹⁰¹ Matt. 5, 31; 19,9.

¹⁰² Dam, van, *Divorce*, 42.

De uitzondering van ontucht noemt hij puur, omdat het onder de Joodse en Romeinse wet nu eenmaal verplicht was om te scheiden in dergelijke gevallen.¹⁰³ Jezus maakt duidelijk dat in gevallen van ontucht scheiding mogelijk is, maar hij laat in het midden of men zou mogen hertrouwen in gevallen van ontucht. Hiermee helpt Jezus mensen die in een gewetenscrisis zitten omwille van de Romeinse/Joodse wet. Als het moet, dan mag er gescheiden worden, maar hertrouwen is altijd overspel. Kortom, de uitzonderingsclausule van ontucht geldt alleen voor scheiding. Hertrouwen mag nooit, want de huwelijksband bestaat nog steeds.¹⁰⁴

Cornes geeft nog meer argumenten voor de visie dat de huwelijksband zelfs na overspel nog bestaat. Allereerst betekent de verbijsterde reactie van de discipelen dat Jezus zich niet zomaar aansluit bij de Sjammaïeten, maar nog strikter is dan zij. Bovendien laat de reactie van Jezus op hun uitroep zien, dat het inderdaad goed is om in dergelijke gevallen niet opnieuw te trouwen, maar alleen te blijven. Cornes interpreteert Jezus' uitspraak over eunuchen namelijk als een uitspraak over (geldig) gescheiden mensen. Als zij alleen blijven, erkennen zij dat de band tussen hen en hun partner er nog steeds is, ook al heeft die ander overspel gepleegd. Jezus' uitspraak over eunuchen is dus een opdracht aan mensen die zijn gescheiden vanwege overspel om alleen te blijven; niet een uitspraak over mensen die levenslang single blijven omwille van het koninkrijk.¹⁰⁵ Volgens Cornes breekt dus zelfs overspel een huwelijk niet volledig, dat doet alleen de dood.

¹⁰³ Cornes, *Divorce*, 217-218.

¹⁰⁴ Cornes, *Divorce*, 211-221.

¹⁰⁵ Cornes, *Divorce*, 221-223.

Paulus' onderwijs

Over Cornes' interpretatie van Paulus' onderwijs kan ik korter zijn, omdat Paulus Jezus' lessen volgt. Alleen in de bijzondere situatie van gelovigen die getrouwd zijn met een ongelovige geeft Paulus een eigen toepassing van Jezus' woorden. In zijn brief aan de Korintiërs reageert hij op de betrekkelijk extreme standpunten die in die gemeente worden ingenomen. Één van die standpunten is dat de nieuwe band die gelovigen hebben met God zou betekenen, dat zij moeten scheiden van hun ongelovige partner. Paulus benadrukt dat zij niet moeten scheiden in overeenstemming met Jezus' woorden. Hij benadrukt dat niet hij, maar de Heer, een verbod geeft op scheiden. Als zij toch scheiden, dan moeten zij alleen blijven of zich verzoenen met de ander.¹⁰⁶

Volgens Cornes zijn verzen 10 en 11 beiden een weergave van Jezus' eigen woorden. Dus niet alleen het verbod op scheiding komt van Jezus, maar ook het gebod om alleen te blijven of zich met elkaar te verzoenen. Het is dus niet een compromis van Paulus, zoals Douma het leest. Paulus wil de Korintiërs nu juist duidelijk maken dat ze getrouwd zijn en niet moeten scheiden! Paulus zou daar toch niet direct achteraan een compromis geven. Het zou heel vreemd zijn als Paulus direct na het citaat van Jezus zou zeggen: "als u zich niet aan Jezus' woorden wil houden, wat ook een optie is, dan moet u alleen blijven." Kortom, Paulus citeert hier nog steeds Jezus, en is niet bezig om een uitzondering op Jezus' woorden te maken. Hij geeft Jezus' boodschap weer, zoals we die kennen uit het onderwijs in Matteüs 5,32 en 19,9.¹⁰⁷ Het alleen-blijven geldt voor de mensen die zijn gescheiden vanwege overspel. Zij hebben toestemming gekregen om te scheiden, maar niet om opnieuw te trouwen. Hier is dus Paulus' interpretatie van Jezus' woorden te lezen, die overeenkomt met wat Cornes over Matteüs 19 schreef. Het huwelijk is nooit volledig verbroken. Zelfs niet na overspel. Als deze lezing van Cornes klopt, dan interpreteert niet alleen de Vroege Kerk Jezus op deze manier, maar ook Paulus zelf.¹⁰⁸

Wat betreft de gemengde huwelijken heeft Paulus geen lessen van Jezus meegekregen, daar sprak Jezus niet over. Maar Paulus past het onderwijs consequent toe: zelfs als de ander geen relatie heeft met God, gaat de huwelijksband niet kapot. De Korintiërs, die zo bezig waren met zich ascetisch

¹⁰⁶ 1 Kor. 7, 10-11.

¹⁰⁷ Op het moment dat Paulus 1 Korintiërs schreef bestond het evangelie van Matteüs nog niet, maar blijkbaar kende Paulus die woorden wel uit mondelinge overlevering of aantekeningen van de discipelen.

¹⁰⁸ Cornes, *Divorce*, 237-244.

binden aan God, hoeven niet van deze aardse werkelijkheid afstand te nemen. Zij worden niet onrein door de ongelovige partner, maar mogen juist hun partner heiligen. Wanneer echter de ongelovige partner wil scheiden, dan is de gelovige niet slaafs gebonden. Dat betekent dat hij niet als een slaaf achter diegene aan hoeft te lopen en koste wat kost het huwelijk hoeft te houden. Het betekent volgens Cornes dus niet dat de christen vrij is om te hertrouwen. Dat is ook logisch, want een wettelijke scheiding maakt de band niet ongedaan. Het geroepen-zijn tot vrede houdt in dat de christelijke partner de ongelovige mag laten gaan om niet meer aversie tegen God te kweken bij die ander. Hier geeft Paulus volgens Cornes geen uitzondering op de regel dat het huwelijk onverbreekbaar is, maar wel een geruststelling dat men niet koste wat het kost de relatie hoeft te verdedigen als de andere partner de stekker eruit trekt. Paulus geeft hier geen uitzondering, maar is wel aan het contextualiseren. Wie Jezus' woorden hoort zou denken dat men koste wat het kost het huwelijk in stand moet houden, maar in het geval van de Korintiërs met een ongelovige partner die hen verlaat, geeft Paulus aan dat men mag berusten in de keuze van de andere partner. Zo zijn er meerdere situaties denkbaar zijn waarin een christen zijn onwillige partner mag laten gaan 'omwille van de vrede'.¹⁰⁹

Het onderwijs van Jezus klinkt ook door in Paulus' uitspraken in 1 Korintiërs 7,39 en Romeinen 7, 2-3. Een vrouw is verbonden aan haar echtgenoot zolang hij leeft, maar wanneer hij sterft is ze vrij om te trouwen met wie ze wil. Kortom, het is slechts de dood die een eind kan maken aan de huwelijksband.

¹⁰⁹ Cornes, *Divorce*, 299.

Implicaties

Cornes concludeert dat het bijna nooit goed is om te scheiden. Het is slechts *toegestaan* maar niet geboden in gevallen van overspel. Een scheiding betekent niet een complete breuk van de huwelijksband. De band van het huwelijk is nooit volledig gebroken, bij welke echtscheidingsgrond dan ook, daarom is hertrouwen nooit toegestaan. Wanneer men toch hertrouwt, dan is dat overspel aangezien de huwelijksband levenslang bestaat. De huwelijksband is pas verbroken als één van de partners overlijdt, vanaf dat moment is hertrouwen wel toegestaan.

Er zijn momenten waarop het een christen is toegestaan om een scheiding te initiëren (overspel) en waarop het is toegestaan om een scheiding te laten gebeuren (verlating door een ongelovige). Bovendien ziet Cornes in dat er gevallen zijn waarin een huwelijk *gevaarlijk* wordt voor één van de partners. Als dat het geval is, is het geoorloofd dat iemand een separatie¹¹⁰ initieert, ook al is het volledige onderwijs van het Nieuwe Testament daartegen (aldus Cornes). Tegelijkertijd moet iedere christen er alles aan doen om het huwelijk te laten voortbestaan.

Cornes hanteert het onderscheid tussen een ‘volledige’¹¹¹ scheiding en een onvolledige scheiding (separatie). Dat is op zich een heel gewoon onderscheid: in Nederland bestaat iets dergelijks ook in het verschil tussen een scheiding en een ‘scheiding van tafel en bed’. Maar Cornes hanteert dit onderscheid wel op een bijzondere manier. Gewoonlijk is een volledige scheiding, een scheiding waarbij men zou mogen hertrouwen. Bij Cornes echter, mag men na een volledige scheiding niet hertrouwen. Hij noemt deze scheiding ‘volledig’ omdat men niet meer hoeft aan te sturen op verzoening. Het betekent dat de scheiding *voorgoed* is. Een onvolledige scheiding, of separatie, is mogelijk in gevallen van verlating door een ongelovige of zware mishandeling. De weg naar verzoening dient in dergelijke gevallen open te blijven.

Cornes spreekt in de implicaties billijker dan men op basis van de exegetische vondsten zou vermoeden. Een volledige scheiding is meestal niet toegestaan, tenzij in gevallen van ontucht. Het passief laten gebeuren van een

¹¹⁰ Hier gebruikt Cornes bewust de term separatie. Aangezien een daadwerkelijke scheiding van het huwelijk niet mogelijk is op basis van Jezus' woorden, moet er een andere oplossing worden gezocht. Het huwelijk wordt niet ontbonden, maar men verwijdert zichzelf wel fysiek van de ander en gaat ergens anders wonen.

¹¹¹ Het woordgebruik is enigszins verwarrend omdat Cornes eerder zei dat een volledige breuk van het huwelijk niet mogelijk is. Maar, Cornes bedoelt hiermee niet dat de huwelijksband volledig verbroken is, maar dat er geen weg naar verzoening gezocht hoeft te worden. In die zin is er een volledige scheiding.

scheiding is mogelijk op basis van 1 Kor. 7,15. Naast deze gevallen biedt Cornes dus ook de mogelijkheid van een scheiding van tafel en bed, ook al wordt hier in het Nieuwe Testament niet de mogelijkheid voor gegeven.¹¹²

¹¹² Cornes, *Divorce*, 292-301.

3 — *Evaluatie Cornes' visie*

Voordat ik begin aan de evaluatie van Cornes' visie, zal ik kort toelichten hoe ik te werk zal gaan. In dit hoofdstuk evalueer ik Cornes' visie aan de hand van andere theologen die over echtscheiding hebben geschreven, maar in het volgende hoofdstuk is het mogelijk dat mijn evaluatie van Cornes door de argumenten van Instone-Brewer verandert. Mijn evaluatie van Cornes heeft hier dus een voorlopig karakter en zou eventueel in hoofdstuk 5 nog kunnen worden bijgesteld. Nu deze kanttekening gemaakt is, zal ik de visie van Cornes evalueren met behulp van andere auteurs op het gebied van echtscheiding.

Betekent 'één vlees' dat de huwelijksband onverbreekelijk is?

Cornes' kernargument begint bij de uitleg van Genesis 2, 24, "Daarom zal een man zijn vader en zijn moeder verlaten en zich aan zijn vrouw hechten; en zij zullen tot één vlees zijn".¹¹³ Hij stelt dat de eenheid van man en vrouw niet slechts een eenheid is die plaatsvindt op menselijk niveau. Het is weliswaar een menselijk verbond, maar het is meer dan een verbond. Het is een vereniging die door God zelf wordt bewerkt. Dat is in lijn met Jezus' uitleg van Genesis 2,24 in Matteüs 19. Man en vrouw worden door God samengevoegd. Deze eenheid is niet verbreekbaar door mensen, zegt Cornes. Dat blijkt uit Deuteronomium 24, waar de overhandiging van de scheidbrief nog niet leidt tot een definitieve breuk. Het wordt ook duidelijk in Gods daden ten opzichte van overspelig Israël: God blijft altijd weer de mogelijkheid geven dat Israël terug mag komen, zelfs na de scheidbrief en het veelvuldige overspel van het volk. Het is ook te zien in de woorden van Jezus, dat wie hertrouwt, overspel pleegt. Het verbond is misschien verbroken, maar de band is niet weg, zelfs niet na een scheiding. Cornes maakt hier dus een onderscheid tussen het verbond en de band (één vlees). Het verbond is zeer zeker verbreekbaar. Dat geeft Cornes ook toe. Maar de huwelijksband, het één-vlees-zijn, is niet te verbreken. Dit is de relatie die boven het menselijke uitgaat. God is getuige geweest van het huwelijk, en hij heeft het samengevoegd — die band vergaat niet. Voor God blijven mensen dus getrouwd, totdat zij gestorven zijn.

Maar is de huwelijksband daadwerkelijk niet verbreekbaar? De woorden van Jezus, "wat God heeft samengevoegd, mag een mens niet scheiden", bieden mij reden tot aarzeling. Jezus spreekt daar over de band die God heeft gemaakt,

¹¹³ *Herziene Staten-Vertaling.*

Hij heeft hen samengevoegd. Toch zegt Jezus daar niet, dat die band niet ‘kan’ worden gebroken. Als een mens het huwelijk niet *kan* breken omdat God het heeft samengevoegd, dan verwacht ik dat Jezus zegt: “wat God heeft samengevoegd, kan een mens niet scheiden.” Het debat over scheiding zou daarmee klaar zijn. Het is simpelweg niet mogelijk. Maar Jezus gebruikt het werkwoord δύναι¹¹⁴ niet. Hij gebruikt een imperatief, omdat het nu eenmaal wel mogelijk is om een huwelijk te breken, het is alleen niet goed.

In deze richting wijst ook Deuteronomium 24, 1-4. De vrouw die was gescheiden, hertrouwd en vervolgens weduwe was geworden, kon niet terug naar haar oorspronkelijke man. Door het hertrouwen was de band volledig verbroken en was er geen weg meer terug. De band tussen man en vrouw kan dus voorgoed verbroken worden door menselijk handelen. Het lijkt mij dan ook incorrect om te zeggen dat mensen de huwelijksband niet *kunnen* breken.

¹¹⁴ Het Griekse werkwoord voor ‘kunnen’.

Levenslange trouw is Gods bedoeling

In de profeten zien we echter dat het huwelijk niet bedoeld is om verbroken te worden. Ik ben het volledig eens met Cornes dat God zeer terughoudend is om te scheiden en dat pas doet in gevallen van ernstige zonde. Hertrouwen doet hij niet, hij blijft het proberen om Israël en Juda over te halen om terug te keren. Gods trouw gaat zo ver, dat hij zelfs bereid is om zijn eigen wet uit Deuteronomium 24 te overtreden, om Israël en Juda weer terug te krijgen. God roept hen op om terug te komen, zelfs als dat juridisch gezien niet mogelijk is. Hij zet dus veel op het spel om ruimte te geven voor bekering, vergeving, en verzoening. God toont daar een weg die het beste is, een weg waarin trouw en vergeving groter zijn dan menselijke zonde. Dat is waarom Israël en Juda in Jeremia 3,22 na talloze malen overspel toch kunnen zeggen: “want u bent de Heer, onze God”.¹¹⁵

Dit is ook de bedoeling van God met het huwelijk tussen mensen, dat er zelfs in het geval van grote fouten vergeving is en verzoening. Jezus roept zijn discipelen op om volmaakt te zijn, zoals de Vader volmaakt is. Met zijn nadruk op deze gevraagde volmaaktheid geeft Cornes vooral bevestiging aan de bezinning die plaatsvond in de GKv. Het deputaatschap wil de radicaliteit van Jezus' koninkrijk ten volle naar voren laten komen, en daarmee is Cornes in harmonie.¹¹⁶

¹¹⁵ *NBI*, Jer. 3, 22.

¹¹⁶ Overigens zijn Steensma, Van Dam, Zhekov en Bucer hier ook mee in overeenstemming.

Jezus' woorden: profetische antithese of letterlijke opdracht

Cornes vat Jezus' woorden over echtscheiding op als letterlijke wetsregel. Ze betekenen per saldo dat echtscheiding onmogelijk is, behalve in gevallen van porneia. Niet alle auteurs interpreteren Jezus' onderwijs op deze manier. Steensma bijvoorbeeld, komt tot een ander begrip van Jezus' onderwijs. Hij zet Jezus' onderwijs bewuster af tegen de veel te gemakkelijke echtscheidingen die plaatsvinden om 'welke reden dan ook'. Tegen die achtergrond spreekt Jezus vanuit profetische hyperbolen, om bij de schriftgeleerden zelfzuchtige verlangens aan het licht te brengen. Zij zijn vanuit egoïstische verlangens bezig om vluchtwegen te zoeken in de wet. Daar is Jezus zeer kritisch op.¹¹⁷ Jezus' uitspraken gaan volgens Steensma dus niet over alle echtscheidingen, maar over de *lichtvaardige* echtscheidingen, die men met een scheidbrief afsloot. Farizeeën dachten dat ze zich zo aan de wet hielden. Zij rechtvaardigden zichzelf, maar Jezus bracht met deze profetische antithesen hun zonde aan het licht. De uitspraken bevatten wel de *vorm* van een rechtsregel, maar het zijn profetische uitspraken die aan mensen hun eigen gerechtigheid ontnemen en hen binden aan de diepste bedoeling van God. Als onderbouwing van deze visie noemt Steensma, dat Jezus meer van dergelijke uitspraken uit, die niet letterlijk gevolgd hoeven te worden. Wanneer Jezus zegt dat iemand die een ander uitscheldt voor 'nietsnut', zich moet verantwoorden voor het Sanhedrin, dan is het niet de bedoeling dat iedereen die een ander uitscheldt daadwerkelijk voor het Sanhedrin verschijnt.¹¹⁸ Volgens Steensma zijn Jezus' uitspraken over scheiding van een dergelijke orde: scherpe uitspraken die de bedoeling van God met de wet aan het licht brengen. Het zou vreemd zijn als Jezus letterlijk bedoelde, dat wie trouwt met een gescheiden vrouw overspel pleegt.¹¹⁹ Het zou betekenen dat een gescheiden vrouw, die is weggestuurd op een oneerlijke en vernederende manier, nooit mag hertrouwen; zelfs niet als haar diep onrecht is aangedaan en zij veel te makkelijk is weggestuurd. Hertrouwen was in de nieuwtestamentische context met name voor vrouwen van belang voor het economisch en sociaal welzijn. Het zou een nieuwe vernedering zijn als ze niet mocht hertrouwen. Daarom, zegt Steensma, is het niet Jezus' punt dat hertrouwen onmogelijk is, maar dat de 'welke reden dan ook-echtscheidingen' ongeldig zijn en leiden tot

¹¹⁷ Steensma, D.J., *Echtscheiding : Een Exegetisch-Ethische Evaluatie*. (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief, 2016), 41-42.

¹¹⁸ Matt. 5, 22.

¹¹⁹ Matt. 5,32b.

overspel.¹²⁰ Martin Bucer heeft een vergelijkbaar argument, wanneer hij aangeeft dat de scheidbrief ook iets goeds deed: het beschermde een verstoten vrouw. Zij kon nu opnieuw trouwen, iets wat belangrijk was, want wie alleen stond, was kwetsbaar. “Men wil een persoon toch niet dubbel laten lijden!”¹²¹

Bucer en Steensma spreken hier over hertrouwen, wat niet het onderwerp is van deze scriptie. Maar hun argument heeft een bredere reikwijdte, want het maakt verschil voor hoe de hele uitspraken van Jezus gelezen moeten worden. Als Jezus bezig is om de ‘welke redenen dan ook-echtscheidingen’ aan te pakken, en de Israëlieten van daaruit weer terug te brengen naar de daadwerkelijke wet in Deuteronomium 24, dan is de interpretatie van Cornes te strikt. Dan is niet elke echtscheiding, en elk hertrouwen overspel, maar alleen die gevallen waarin de scheidbrief is misbruikt voor een ‘welke redenen dan ook-echtscheiding’. Jezus keurt vanuit deze interpretatie alleen *lichtvaardige* echtscheidingen af.

Dergelijke argumenten zetten aan tot reflectie over het precieze punt dat Jezus maakt. Met name het argument dat Jezus het leven voor onterecht weggestuurde vrouwen heel moeilijk maakt, vind ik zwaarwegend. Het lijkt er niet op dat Jezus deze vrouwen aanspreekt, maar de traditie van de schriftgeleerden. Al Jezus’ uitspraken over echtscheiding in de evangeliën zijn ingekaderd in het debat met de schriftgeleerden. Het punt van debat in die tijd was de ‘iedere zaak-scheiding’: mag een man van zijn vrouw scheiden om welke zaak dan ook? Het lijkt mij dus een mogelijke interpretatie om aan Jezus’ woorden over echtscheiding het bijvoeglijk naamwoord ‘lichtvaardig’ toe te voegen. Dan is Jezus’ boodschap dat de iedere-zaak-scheidingen ongeldig waren. Vrouwen werden veel te makkelijk verstoten en waren niet geldig gescheiden. Hun huwelijk bestond nog steeds en hertrouwen met hen stond daarom gelijk aan overspel. Vandaar zegt Jezus: “wie trouwt met een verstoten vrouw pleegt overspel”. De bedoeling van Jezus’ onderwijs is vanuit dit perspectief niet dat alle echtscheidingen en elk hertrouwen wordt veroordeeld.

¹²⁰ Steensma, *Echtscheiding*, 46-47; 78; 186.

¹²¹ Selderhuis, *Bucer*, 300.

Kantelpunten in de interpretatie van Jezus' woorden

De interpretaties van Cornes en Steensma hebben allebei overtuigingskracht. Ze hebben het karakter van een paradigma. Daarmee bedoel ik dat beide interpretaties bepaalde vooronderstellingen hebben die voor waar worden aangenomen en van waaruit gedacht wordt. De kantelpunten tussen deze visies (profetisch of letterlijk) liggen volgens mij op twee plekken. Ten eerste is het de vraag of de uitspraken van Jezus gericht zijn op echtscheidingen in het algemeen, of op echtscheidingen om 'welke reden dan ook'. Wanneer zij gaan over echtscheidingen in het algemeen, dan is het duidelijk dat christenen nooit moeten scheiden, tenzij in het geval van overspel; in dergelijke situaties is het toegestaan. Dit is de visie van Cornes. Wanneer de uitspraken van Jezus specifiek gaan over 'welke reden dan ook-echtscheidingen', dan ligt de vraag naar toelaatbare echtscheidingen meer open. Het zijn dan specifiek deze lichtvaardige echtscheidingen die slecht zijn; maar er kunnen meerdere uitzonderingen zijn waarin het toelaatbaar is om te scheiden. Dit is dus het eerste kantelpunt dat ik verder zal bespreken in hoofdstuk 5, na de analyse van Instone-Brewer's ideeën.¹²²

Het tweede kantelpunt is in hoeverre Jezus nog rekening houdt met de hardheid van hart.¹²³ Cornes stelt dat Jezus de scheidbrief heeft afgeschaft in Matteüs 19, en daarmee dus geen rekening meer houdt met de hardheid van hart. Wanneer dit het geval is, dan ligt Cornes' lezing van Jezus' logia over echtscheiding voor de hand. Maar wanneer Jezus de scheidbrief niet heeft afgeschaft, dan betekent dit dat er nog steeds rekening mag worden gehouden met de hardheid van hart in onze ethische vraagstukken.

Cornes stelt dat Jezus de scheidbrief heeft afgeschaft. Wanneer Jezus teruggrijpt op de bedoeling van God bij de schepping¹²⁴, zegt hij dat de scheidbrief in het begin niet was *toegestaan*. Cornes hangt heel veel gewicht aan dat woord 'toegestaan'. Het was niet zo dat er fronsend naar werd gekeken in het begin; of dat het enigszins werd veroordeeld, maar wel mogelijk was. Echtscheiding werd in het begin niet toegestaan. Aangezien het in het begin niet zo bedoeld was, is de scheidbrief in Matteüs 19 afgeschaft.

¹²² Steensma en Zhekov volgen deze interpretatie die bij Instone-Brewer vandaan komt.

¹²³ Dat is: de werkelijkheid van zonde en haar gevolgen, waarbinnen het soms niet mogelijk is om een goede weg te kiezen, maar er een keuze is tussen een slechte weg en een minder slechte weg.

¹²⁴ Matt. 19, 8.

Ik vind zijn argumentatie niet zo overtuigend, omdat de hardheid van hart nog steeds bestaat, ook in gelovigen. Gelovigen mogen van de Heilige Geest veel verwachten en kunnen daarmee de trouw en genade laten zien, die kenmerkend is voor God. Maar niet alle gelovigen laten die trouw en liefde aan elkaar zien, ook niet in het huwelijk. Er is nog steeds hardheid van hart. Wanneer we in het oog houden dat éénzelfde Geest het Oude en het Nieuwe Testament heeft geschreven, en dat die Geest in het Oude Testament rekening hield met de hardheid van hart, dan mogen we aannemen dat een dergelijk concept nog steeds een rol mag spelen in de ethiek van het Nieuwe Testament en in de ethiek van vandaag.¹²⁵ In het Oude Testament hield God rekening met de hardheid van hart en beschermde hij vrouwen die werden verstoten. Dat was niet het primaire doel van Deut. 24, maar het is wel een goed effect dat deze wet had.¹²⁶ Het zou vreemd zijn als Jezus hier opeens volledig afstand van zou nemen. Dat zien we Jezus dan ook niet met zo veel woorden doen. Hij spreekt over de oorspronkelijke bedoeling van God, die moet worden gehoorzaamd. Maar hij wijst het gebruik van de scheidingsakte niet af als noodzakelijk instrument om zonde in te perken. Hij wijst misbruik daarvan af en herinnert de Schriftgeleerden aan de bedoeling van God. Daarom lijkt Cornes' interpretatie, dat Jezus de scheidbrief nietig verklaarde, onwaarschijnlijk.

¹²⁵ Selderhuis, *Bucer*, 306.

¹²⁶ Deut. 24, 1-4 bedoelt allereerst om scheiding te beperken, maar een belangrijke consequentie van de scheidbrief was bescherming van een vrouw. Het was niet mogelijk voor haar oorspronkelijke man om haar daarna weer op te eisen. Zonder scheidbrief kon zij nooit hertrouwen, omdat ze van overspel beschuldigd kon worden en onterecht de doodstraf kon krijgen.

Paulus' begrip van Jezus' visie in 1 Kor. 7, 10-11

Ik zie het als één van Cornes' sterkste argumenten, dat Jezus' onderwijs geciteerd wordt door Paulus in 1 Kor. 7, 10-11 en dat Paulus hem letterlijk interpreteert, dus niet profetisch-antithetisch. Dit argument verdient daarom nadere evaluatie, ook omdat het met terugwerkende kracht invloed heeft op onze interpretatie van Jezus' woorden.

“Maar de gehuwden beveel ik – niet ik, maar de Heere – dat een vrouw niet zal scheiden van haar man (11) en als zij toch gaat scheiden, moet zij ongehuwd blijven of zich met haar man verzoenen – en dat een man zijn vrouw niet zal verlaten.”¹²⁷

Paulus heeft in deze verzen verschillende uitspraken van Jezus bij elkaar gebundeld, zo lijkt het. Het is waarschijnlijk dat Paulus de uitspraak kende die Marcus in zijn evangelie heeft opgenomen: “En als een vrouw haar man verstoot en met een andere trouwt, pleegt zij ook overspel.”¹²⁸ Paulus heeft die uitspraak niet letterlijk geciteerd, zoals ook niet gebruikelijk was in de Hellenistische context, maar het is vrij duidelijk dat hij Marcus 10,12 kende. De zinsnede dat “een man zijn vrouw niet zal verlaten”, komt onmiskenbaar voort uit het onderwijs van Jezus in Marcus 10,11; Matteüs 5,32; Lucas 16,18. Dus dergelijke uitspraken komen tevoorschijn uit de uitspraken van Jezus zoals die nu in de evangeliën staan. Maar ook het tussenstuk: “als zij toch gaat scheiden, moet zij ongehuwd blijven of zich met haar man verzoenen” is goed met Jezus' lessen in overeenstemming te brengen.¹²⁹

Volgens Cornes is het zo dat vers 11 voortkomt uit Jezus' onderwijs. Het is niet een toevoeging van Paulus, zoals de *NBV* het interpreteert door het tussen haakjes te zetten.¹³⁰ Daarvoor heeft Cornes doorslaggevende argumenten. Ten eerste zegt Paulus in vers 10 expliciet dat hij Jezus' onderwijs doorgeeft, en pas vanaf vers 12 dat hij *zelf* een ethische uitspraak doet op basis van Jezus' onderwijs: “niet de Heer, maar ik”. Verzen 10-11 komen dus van Jezus zelf. Bovendien zou Paulus het nooit als een redelijke optie neerzetten om tegen het onderwijs van Jezus in te gaan. Hij zou niet zeggen: ‘u mag best tóch scheiden,

¹²⁷ *HSV* 1 Kor. 7, 10-11.

¹²⁸ *HSV* Marc. 10, 12.

¹²⁹ De letterlijke en de profetische lezing.

¹³⁰ Waarschijnlijk doet de *NBV* dit, omdat Jezus nergens zegt dat men mag scheiden. Het komt dus over als een notitie van Paulus bij het onderwijs van Jezus. ‘Dit is het onderwijs van Jezus. Maar als een vrouw toch gaat scheiden...’. Cornes pareert deze interpretatie goed. Paulus zou nooit zeggen dat het een redelijke optie is om tegen de lessen van Jezus in te gaan.

maar dan moet u alleen blijven of u met uw man verzoenen'. Vers 11 is in Cornes visie dan ook het best te begrijpen als een woord dat gericht is aan mensen die geldig zijn gescheiden of wilden scheiden. In de gemeente van Korinte waren er mannen naar prostituées gegaan.¹³¹ Vanuit Jezus' boodschap gezien mochten deze vrouwen scheiden, maar niet hertrouwen. Zij moest dus "ongehuwd blijven of zich met haar man verzoenen." Het gaat hier dus niet over vrouwen die tegen Jezus' woorden ingingen, maar over vrouwen die geldig mochten en konden scheiden. Dat is de interpretatie vanuit Cornes' perspectief, waarbij de stukken van de puzzel goed in elkaar vallen. Paulus' woorden passen dus goed bij de strikte¹³² lezing van Jezus' onderwijs. Bovendien doet deze lezing recht aan de thematische context van huwelijk en single blijven, die ook in Matteüs 19 te vinden is.¹³³ Dit is dus een krachtig argument voor Cornes' interpretatie.

Het argument van Cornes zou doorslaggevend kunnen zijn voor de interpretatie van Jezus, als deze woorden vanuit het paradigma van andere auteurs niet begrepen kunnen worden. Van Dam meent dat Paulus er hier rekening mee houdt dat de Korintiërs zich niet aan Jezus' uitzondering van ontucht zullen houden, en zij dus ongeldig zullen scheiden. In een dergelijk geval is hertrouwen overspel, en moet men alleen blijven of zich met elkaar verzoenen. De interpretatie van Van Dam lijkt mij niet waarschijnlijk, aangezien Paulus in een dergelijk geval ongeldige echtscheiding als een optie neerzet. Vanuit het denkkader van Steensma en Zhekov is 1 Kor. 7, 10-11 echter wel te begrijpen. Steensma voegt bij de interpretatie van 1 Korintiërs 7,10-11 het woord 'lichtvaardig' toe, net zoals bij zijn interpretatie van Jezus' woorden. Paulus maakt volgens Steensma de sprong van de Joodse echtscheidingen 'om welke zaak dan ook' naar de Grieks-Romeinse echtscheidingen die net zo makkelijk gebeurden. Paulus citeert dus de lessen van Jezus in een context waarin zeer makkelijk wordt gescheiden. 'Wie zo scheidt, is ongeldig gescheiden en mag niet hertrouwen, want dat zou overspel zijn.'¹³⁴ Zhekov doet iets dergelijks met het woord 'onwettig', Paulus spreekt volgens hem over onwettige scheidingen vanwege ascetische motieven. In dergelijke onwettige scheidingen is

¹³¹ Zie 1 Kor. 6, 16.

¹³² Met strikt bedoel ik: echtscheiding is alleen toegestaan in gevallen van overspel, maar zelfs in dergelijke gevallen is hertrouwen niet mogelijk.

¹³³ Cornes, *Divorce*, 243.

¹³⁴ Steensma, *Divorce*, 52-55.

verzoening verplicht en beide echtgenoten moeten zich ervoor inzetten om dat te bereiken.¹³⁵

De keuze van interpretatie is hier afhankelijk van de eerder gemaakte exegetische keuzes aangaande de teksten in de evangeliën. Als Jezus sprak over ongeldige echtscheidingen in het kader van ‘welke reden dan ook’, dan is het waarschijnlijk dat ook Paulus spreekt over ongeldige echtscheidingen in Korinte. Als Jezus sprak over alle echtscheidingen (behalve gevallen van ontucht¹³⁶), dan is het waarschijnlijk dat Paulus daar aan refereerde. In beide denkkaders zijn de woorden van Paulus begrijpelijk en logisch. Naar mijn mening is 1 Kor. 7, 10-11 dus geen decisief argument voor de visie van Cornes, maar wel een tekst die goed op zijn plaats valt binnen Cornes’ visie.

¹³⁵ Zhekov, Y. K., *Defining the New Testament Logia on Divorce and Remarriage in a Pluralistic Context* (Eugene, Or.: Pickwick Publications, 2009), 10-11.

¹³⁶ πορνεία.

Niet als slaaf gebonden

In 1 Kor. 7,15 zegt Paulus dat een man of vrouw die verlaten is door een ongelovige partner, niet als een slaaf gebonden is aan die partner. Cornes vindt het opvallend dat hier de terminologie van slaaf/heer wordt gebruikt en denkt dat Paulus hiermee een specifieke vrijheid aanduidt. Men is niet vrij van de huwelijksband (die is namelijk onverbreekelijk), maar men hoeft ook niet meer aan te sturen op verzoening. Van Jezus leerden christenen dat zij de band van het huwelijk niet mochten breken, maar als de ongelovige het brak, dan hoefden zij dus niet hun ex-partner achterna te gaan om het huwelijk weer te herstellen. Deze inkleuring van de term δεδούλωται vind ik niet overtuigend, omdat dit hoogst waarschijnlijk niet is wat een christen uit de heidenen in de eerste eeuw zou begrijpen. Hertrouwen was in de Grieks-Romeinse cultuur heel gewoon. Men ging er als vanzelfsprekend vanuit dat dit mocht na een scheiding. Als Paulus schrijft dat men niet als slaaf gebonden is aan de partner in dergelijke gevallen, dan zou de meest voor de hand liggende interpretatie zijn dat men mocht hertrouwen.

Het is echter wel opvallend dat juist de term δεδούλωται wordt gebruikt door Paulus. In buitenbijbelse literatuur is die term wel gevonden in de context van scheiding, maar in de bijbel zelf is dit de enige tekst. Wayne Grudem meent dat de term als volgt begrepen moet worden in de context van Korinte. Een slaaf in de eerste eeuw kon niet zelf van eigenaar ruilen tijdens de periode van slavernij. Paulus zegt hier dat een echtgenoot die is verlaten, zich niet aan een dergelijke regel hoeft te houden. De slavernij suggereert dat de poging om toch het huwelijk aan te houden een soort slavernij zou betekenen, waarbij men gevangen zit in een leven vol moeilijkheden, pijn en vernedering. Dat men geroepen is tot vrede, betekent dat men geroepen is tot sjalom; men is geroepen om in goede relaties te leven. Verlating is een dermate grote afbreuk van de relatie, dat men zich niet meer gebonden hoeft te weten aan die relatie. Een dergelijke lezing vind ik overtuigender, dan de interpretatie van Cornes. Het komt beter overeen met wat een eerste-eeuwse Korintiër zou begrijpen in Paulus' woorden vanuit zijn eigen vooronderstellingen.¹³⁷ Overigens ziet ook Cornes deze tekst als een uitzondering die Paulus maakt op de regel van Jezus,

137 Grudem, W., "Grounds for Divorce, Why I now believe there are more than two. An Argument for Including Abuse in the Phrase "In Such Cases" in 1 Corinthians 7:15". [<http://www.waynegrudem.com/grounds-for-divorce-why-i-now-believe-there-are-more-than-two>].

dus met die lezing ondersteunt hij de exegetische van het vrijgemaakte deputaatschap.

Er zijn ergere zonden dan overspel

Martin Bucer schreef de prikkelende opmerking dat sommige zonden zo vanzelfsprekend een grond zijn voor echtscheiding, dat God ze niet in de bijbel hoefde op te nemen.¹³⁸ Daaronder vallen bijvoorbeeld zware mishandeling, poging tot moord. Ook spreekt Bucer van ‘tiranniserend’ gedrag.¹³⁹ Alhoewel deze gronden niet letterlijk in de bijbel voorkomen, zijn het wel situaties die ook Cornes voor een moeilijk parket zetten. Dat blijkt wanneer hij in de bijbelse conclusies toch zegt, dat in de gevaarlijke situaties een ‘separatie’ mag worden geïnitieerd. Wanneer één van de partners gevaarlijk wordt voor de ander, mag de ander diegene verlaten. Hier zien we bij Cornes dus toch een billijkheid die hij eerder verwierp op basis van exegetische gronden. Dit verschaft aan zijn visie een zekere mate van incoherentie. Als het echt zo is dat Jezus in Matteüs 19,8 de scheidingsbrief nietig verklaarde, en als het echt zo is dat er sindsdien geen scheidingen meer mochten worden toegelaten vanwege de hardheid van hart, dan zouden zelfs gevaarlijke situaties geen grond zijn voor scheiding. Deze inconsequentie van Cornes zie ik als een bevestiging van de weg die het deputaatschap van de GKv ingegaan is, toen zij ook de hardheid van hart als een belangrijk element in de ethische bezinning toestonden.

¹³⁸ Selderhuis, *Bucer*, 306.

¹³⁹ Selderhuis, *Bucer*, 343-344.

4 — *Conclusie*

Cornes heeft een hoge visie van het huwelijk, zoals past bij de woorden van Jezus. God heeft man en vrouw samengevoegd, zij zijn één vlees geworden en hebben hiermee een band gekregen die niet zomaar verbroken is. Toch ben ik, in tegenstelling tot Cornes, van mening dat mensen die band wel kunnen breken, ook al is dit niet goed. Dat het breken van het huwelijk slecht is, zien we terug in de houding van God ten opzichte van Israël. Zijn trouw is ongeëvenaard. Hij laat de weg naar verzoening open op momenten dat het huwelijk met Juda en met Israël werkelijk op elke manier gebroken is. De waardering van het huwelijk als eenheid die niet mag worden verbroken is terug te zien in Jezus' woorden over het huwelijk en echtscheiding. Ik onderscheid in de interpretaties van die woorden de letterlijke en de profetisch-antithetische lezing. Het gegeven dat Paulus' interpretatie van Jezus' woorden begrijpelijk is vanuit beide lezingen, maakt het een ingewikkelde keuze tussen twee denkkaders.

De visie van Cornes heeft wel iets bij te dragen aan de bezinning van de GKv. Ten eerste zien we een verschil in de exegese van 1 Kor. 7,10-11. Het deputaatschap meende dat Paulus rekening hield met de hardheid van hart en daarom een billijke uitvoering van Jezus' wet voor ogen had: wie toch scheidt, mag alleen blijven of zich verzoenen met de ander. Ik zie deze exegese niet meer als aannemelijke optie. Paulus brengt in beide verzen nog steeds Jezus' boodschap over. Cornes stuurt de visie van het deputaatschap dus bij: deze tekst schept geen precedent om met enige billijkheid uitzonderingen te geven van de regel.

Op het gebied van 1 Kor. 7,15 volg ik Cornes' visie niet. In de Grieks-Romeinse cultuur was hertrouwen vanzelfsprekend na een scheiding. Op basis van Paulus' woordgebruik dat men niet slaafs gebonden was zou men hebben aangenomen dat hertrouwen in dergelijke gevallen mogelijk was.

Cornes' visie bevestigt in zekere mate de keuze om rekening te houden met hardheid van hart. Cornes bepaalt in zijn exegese weliswaar, dat Jezus de scheidbrief afschaft en een einde maakt aan het rekenen met de hardheid van hart; maar in de praktijk kan Cornes er niet omheen dat een zekere mate van billijkheid van belang is in het kader van de veiligheid van gelovigen. Men wil een broeder of zuster niet in een levensgevaarlijk samenzijn laten leven. Het heeft mij verrast dat Cornes na een behoorlijk strikte uitkomst van zijn exegese,

tegen zijn eigen interpretatie van Jezus' woorden in, toch ruimte maakt voor scheiding van tafel en bed (separatie). De uitkomst van Cornes' exegese was nu juist, dat alleen overspel een geldige reden is om van de ander te scheiden.

Voor echtscheidingen vanwege relationele problematiek is bij Cornes geen ruimte, of een huwelijk moet bijzonder gevaarlijk worden in de haat van beide partners richting elkaar. Een partner kan zodanige haatgevoelens richting de ander ontwikkelen dat hij die ander dood wil zien. Men kan gedachtes hebben om de ander te vermoorden. Ik weet niet hoe vaak zulke extreme gevallen zouden gebeuren, maar het is de vraag of het redelijk is om een huwelijk zo ver te moeten laten komen, dat één van de partners in levensgevaar verkeert. Mozes stond echtscheidingen toe vanwege de hardheid van hart. Misschien was die hardheid van hart wel dat men niet kon vergeven wat die ander had gedaan, er was namelijk een reden om die scheiding aan te vragen.¹⁴⁰ Er was gebrek aan de vergevingsgezindheid die God in zulke overvloedige mate richting Israël en Juda toonde. Wanneer een dergelijke vergevingsgezindheid in het huwelijk niet bestaat en de harten hard zijn, is een scheiding misschien wel de minst slechte oplossing. Toch wijst Cornes terecht, net als Jezus, op Gods bedoeling die de primaire en beste weg is. Ik beoordeel Cornes' visie hierom vooral als een bevestiging van de weg die de GKv insloeg. Cornes bevestigt de insteek bij de stijl van het koninkrijk in zijn exegese; hij bevestigt de ethische factor 'hardheid van hart' wanneer hij in zijn conclusies rekening houdt met gevallen waarbij het de minst slechte keuze is om uit elkaar te gaan.

¹⁴⁰ De zaak van onfatsoenlijkheid.

Hoofdstuk 5 — Analyse en evaluatie van Instone-Brewer's visie

1 — Inleiding

David Instone-Brewer verdedigt in zijn boek *Divorce and Remarriage in the Bible* het standpunt dat de kerk een verkeerd begrip heeft gehad van Jezus' woorden over echtscheiding, omdat men was vergeten in welke context Jezus preekte. Wie door de ogen van een Jood uit de eerste eeuw kijkt naar Jezus' onderwijs, ziet dat hij vaker een echtscheiding toestaat dan over het algemeen wordt gedacht. Instone-Brewer concludeert op basis van zijn exegese, dat Jezus wel vier echtscheidingsgronden toestaat.¹⁴¹ Het standpunt van Instone-Brewer zou een alternatief kunnen zijn voor de weg die het vrijgemaakte deputaatschap is gegaan. Het geeft potentieel meer duidelijkheid omdat er vanuit echtscheidingsgronden wordt gewerkt, en het kan bovendien de problemen die ontstonden met twee echtscheidingsgronden ondervangen. Daarom is deze visie het waard om verder te bekijken. Ook in dit hoofdstuk zal ik eerst Instone-Brewer's visie analyseren (par. 2) en vervolgens evalueren (par. 3). Bij de evaluatie zal ook de visie van Cornes worden meegenomen, zoals ik aangaf in het vorige hoofdstuk. In paragraaf 4 vat ik kort mijn bevindingen samen en laat ik de consequenties zien voor echtscheidingen vanwege relationele problematiek.

¹⁴¹ Instone-Brewer, *Divorce*, 275. De vier gronden zijn: emotioneel en materieel misbruik, verlating door een ongelovige en overspel.

2 — *Analyse Instone-Brewer's visie*

Het huwelijk als contract in het Oude Testament

Bij Instone-Brewer bepaalt de context in hoge mate de uitkomst van zijn exegese. Hij is zeer bewust bezig om de bijbelse teksten te vergelijken met de omliggende culturen. Dat doet hij, omdat de wetten omtrent echtscheiding uit het Oude Testament incompleet lijken. Er is geen omvattende lijst van situaties waarin echtscheiding toelaatbaar was; er zouden meer gronden kunnen zijn geweest. Er zijn geen wetten die regelen welke kinderen recht hebben op een erfenis na een scheiding, of in welke gevallen een vrouw haar bruidsschat mag houden. Ook wetten over het hertrouwen van vrouwen en over procedures bij een echtscheiding ontbreken. Het gebrek aan die wetten is een aanwijzing dat we niet alles weten over de wetgeving uit die tijd. Instone-Brewer neemt aan dat er in die lacunes gewoon de gebruiken uit de culturele context werden gevolgd. De enkele teksten die in het Oude Testament staan over echtscheiding, zijn er om een verschil aan te duiden met de context. Hierom neemt Instone-Brewer dus uitgebreid de tijd om de wetten van het Oude Nabije Oosten uit te leggen. Die informatie is een belangrijk fundament voor zijn schets van de oudtestamentische visie op echtscheiding.¹⁴²

Instone-Brewer laat zien dat het huwelijk in het Oude Nabije Oosten een contract was. Er was sprake van een betaling, men maakte afspraken en er waren sancties in het geval dat men zich niet aan de afspraken hield. Volgens Instone-Brewer was er geen verschil tussen een contract en een huwelijksverbond. Partners hadden een verplichting aan elkaar en moesten daar trouw aan zijn, maar het huwelijk kon worden gebroken door het niet nakomen van de afspraken. Dat was echter niet makkelijk, een huwelijk verbreken, want er waren grote financiële gevolgen. De bruidsprijs die de echtgenoot aan de schoonvader betaalde was hoog; wanneer hij het huwelijk verbrak kreeg hij die bruidsprijs niet terug. De bruidsschat die de schoonvader aan de echtgenoot gaf was nog hoger en hielp om een nieuw leven op te bouwen. Die bruidsschat werd afgenomen van de man, als hij onterecht wilde scheiden van de vrouw. Wanneer de vrouw een scheiding veroorzaakte, dan verloor zij haar bruidsschat. Dit systeem zorgde voor stabiliteit, maar het was dus wel mogelijk om een huwelijk te verbreken. Vanuit de context van het Oude Nabije Oosten concludeert

¹⁴² Instone-Brewer, *Divorce*, 24.

Instone-Brewer dat het huwelijk een verbreekbaar contract was tussen twee partijen, verzegeld met een document of openbare ceremonie, met een uitwisseling van bezittingen en rechten.¹⁴³

Het huwelijk was dus een verbreekbaar contract en geen onverbreeklijk verbond. Instone-Brewer geeft toe dat er in de hedendaagse theologie een verschil is tussen een verbond en een contract. Het huwelijk wordt tegenwoordig gezien als meer dan een contract, maar dat moeten we niet inlezen in het Oude Testament. De ontwikkeling van het verbondsdenken kwam pas in de tijd van het Nieuwe Testament en de Kerkvaders. Naast het verbond als verbreekbaar contract, kwam er toen een concept van het ‘nieuwe verbond’ dat eeuwig was, geïnspireerd door Jeremia 31 en Ezechiël 36-37. Een dergelijk eeuwig verbond, waarbij men trouw blijft zelfs als de ander ontrouw is, was echter bijzonder in het Oude Nabije Oosten. Men moet het concept van een eeuwig verbond niet lezen als gewone illustratie van wat een verbond precies was.¹⁴⁴ Cornes schreef dat alle teksten in het Oude Testament gericht zijn op het beperken of veroordelen van echtscheidingen. Instone-Brewer draait dit om: ‘er is geen enkele tekst in de Pentateuch¹⁴⁵ die echtscheiding veroordeelt of ontmoedigt’.¹⁴⁶ Twee teksten zijn voor Instone-Brewer met name van belang: Exodus 21, 10-11 en Deuteronomium 24, 1-4.¹⁴⁷

Exodus 21, 10-11 is een tekst die door Instone-Brewer in het discours over echtscheiding is ingebracht. Voor die tijd ontving de tekst weinig aandacht, waarschijnlijk is dat ook de reden dat Cornes er in zijn boek geen aandacht aan besteedt. Het is bij Instone-Brewer echt een sleutelvers, van waaruit hij betoogt dat er meer geldige gronden zijn om te scheiden. De tekst beschrijft een casus, waarin een man trouwt met zijn slavin en later met een tweede vrouw trouwt. In

¹⁴³ Instone-Brewer, *Divorce*, 1-8.

¹⁴⁴ Instone-Brewer, *Divorce*, 16-19; 24.

¹⁴⁵ Instone-Brewer lijkt bewust ‘pentateuch’ te zeggen en niet het hele oude testament, maar hij schrijft meteen daarna over Maleachi 2,16: “ik haat de echtscheiding”. Instone-Brewer zegt dat Maleachi daar de echtscheiding niet veroordeelt, maar het breken van de huwelijksgelofte. Het lijkt er dus op dat Instone-Brewer niet slechts over de Pentateuch spreekt, maar deze gedachte ook wil betrekken op het hele Oude Testament. Het Oude Testament veroordeelt of ontmoedigt echtscheiding niet, maar wel het breken van de huwelijksgelofte.

¹⁴⁶ Instone-Brewer, *Divorce*, 23.

¹⁴⁷ Genesis 2,24 speelt geen grote rol in Instone’s boek. Hij volgt de exegese dat één vlees betekent, dat man en vrouw samen één familie worden. *Basar* is synoniem met familie/clan in Arabische en Hebreeuwse talen (zie: Lev. 25, 49). Het gaat hier dus niet over een ondeelbare eenheid, maar over de nieuwe familie die gevormd wordt.

het geval dat zijn eerste slavin-vrouw dan minder voedsel, kleding of olie¹⁴⁸ ontvangt, mag zij scheiden en is ze vrij om te gaan en staan waar zij wil. De woordgroep ‘voedsel, kleding en olie’ is ook in huwelijksgeloften uit het Oude Nabije Oosten gevonden, wat duidt op een aansluiting bij de gebruiken uit omliggende culturen. Ook in Hosea 2,7 en Ezechiël 16, 9-13 worden voedsel, kleding en olie genoemd in de context van het huwelijk. In Hosea 2 zoekt Israël naar die goederen buiten het huwelijk, dus bij andere goden. In Ezechiël 16 wordt beschreven hoe God rijkelijk voorzag in al die dingen, waardoor Israël bijzonder mooi werd. De drieslag van voedsel, kleding en olie was dus vrij gewoon in de context van het huwelijk. Door Rabbijnen is Ex. 21, 10-11 in de tijd na de ballingschap als volgt geïnterpreteerd: als een *slavin* al mocht scheiden om dergelijke redenen, dan mocht een vrije vrouw dat ook, en dan gold het nóg meer voor een man. Misschien werd een dergelijke interpretatie ook gevolgd in de tijd van het Oude Testament, maar Instone-Brewer maakt die beweging niet expliciet. De hoofdlijn van zijn argumentatie is dat Israël zich hield aan de gebruiken die bij omringende volken gewoon waren, tenzij anders aangegeven in Gods woord. In Rabbijnse kringen werden de drie gronden van voedsel, kleding en olie uit Exodus 21 samengevat tot twee gronden: emotionele verwaarlozing en materiële verwaarlozing. Emotionele verwaarlozing is afhankelijk van de betekenis van ‘ōnātāh.¹⁴⁹

Instone-Brewer ziet Deuteronomium 24 als een tekst die echtscheiding mogelijk maakt voor vrouwen, maar echtscheiding juist moeilijker maakt voor mannen. In de cultuur van het Oude Nabije Oosten kon een vrouw zomaar worden weggestuurd door haar man. De man kon zijn vroegere vrouw jaren later opzoeken en weer opeisen als zijn eigen vrouw. Stel dat zij hertrouwd was, dan moest zij scheiden van haar tweede man, en weer met haar oorspronkelijke man meegaan. Deuteronomium 24, 1-4 beschermt vrouwen voor een dergelijke behandeling. Het gebruik van de scheidbrief wordt in andere culturen niet teruggevonden en is specifiek Israëlitisch. Het lijkt er dus op dat het hier voor mannen moeilijker werd gemaakt om te scheiden: er moest iemand komen die kon schrijven en zij hadden niet de macht om hun oorspronkelijke vrouw terug te roepen. Bovendien moest er een goede reden voor de scheiding zijn; de

¹⁴⁸ De vertaling van dit woord is onzeker. Het zou olie kunnen zijn, maar het zou ook iets kunnen betekenen als seksuele gemeenschap, of echtelijke plicht. Het is door schriftgeleerden geïnterpreteerd als echtelijke verplichtingen (i.e. van seksuele aard).

¹⁴⁹ Instone-Brewer, *Divorce*, 9; 99-101.

‘onfatsoenlijkheid van een zaak’¹⁵⁰. Voor vrouwen werd het daarentegen juist mogelijk gemaakt om definitief te scheiden en een nieuw leven op te kunnen bouwen.¹⁵¹

Er worden volgens Instone-Brewer vijf echtscheidingsgronden genoemd in het Oude Testament. Vier daarvan heb ik al genoemd: het niet genoeg verschaffen van kleding, voedsel, of ‘olie’ in Exodus 21; daarnaast de onfatsoenlijke zaak uit Deuteronomium 24. Aan deze vier wordt nog een vijfde toegevoegd, namelijk overspel. Op overspel stond in het Oude Testament de doodstraf. Het huwelijk werd gezien als een contract waarbij men zich moest houden aan deze vereisten. In het geval dat aan bepaalde beloftes niet werd voldaan, werd echtscheiding toegestaan.

¹⁵⁰ 'erwat dābār; wat door Instone-Brewer wordt geïnterpreteerd als onfatsoenlijk gedrag dat anders is dan overspel. Het zou wellicht te maken kunnen hebben met een overtreding van reinheidswetten.

¹⁵¹ Instone-Brewer, *Divorce*, 23-33.

Echtscheiding in de tijd van Jezus

Na de ballingschap ontstonden er scholen van Rabbijnen die de teksten in het Oude Testament uitlegden. Onder die scholen was er consensus dat scheiden en hertrouwen in sommige gevallen mogelijk was. Geldige redenen voor echtscheiding waren kinderloosheid¹⁵²; materiële verwaarlozing¹⁵³; emotionele verwaarlozing¹⁵⁴ en overspel¹⁵⁵. Scheiden werd gezien als onwenselijk, maar soms nodig. Alleen de mannelijke partner had de macht om te scheiden, maar een rechtbank kon de man wel dwingen om te scheiden als zijn vrouw duidelijk kon aantonen dat ze geldige redenen had. Na een geldige scheiding werd hertrouwen geaccepteerd, maar na een ongeldige scheiding werd hertrouw gezien als overspel.

Er was echter geen consensus over de exegese van Deuteronomium 24, 1-4. Twee scholen waren met elkaar in debat over welke-zaak-dan-ook-scheidingen. In Deut. 24 wordt genoemd dat een man vanwege 'erwat dābār¹⁵⁶ scheidt van zijn vrouw. Volgens rabbi Hillel was het woord voor 'zaak' (dābār) overbodig, aangezien 'erwat had kunnen volstaan. Daarom legde Hillel deze tekst zo uit, dat de man zijn vrouw een scheidbrief kon geven vanwege een onfatsoenlijkheid *of* een zaak. Volgens hem werden er dus twee geldige redenen genoemd om te scheiden. Men kon scheiden vanwege onfatsoenlijkheid, of vanwege zomaar iets. Vanuit deze uitleg kon men al scheiden om een aangebrande maaltijd. Rabbi Sjammai was het oneens met deze exegese. Hij meende dat 'erwat dābār sloeg op één en hetzelfde: 'een zaak van onfatsoenlijkheid'. Over Deuteronomium 24,1-4 was in Jezus' tijd dus de

¹⁵² Kinderloosheid was een reden, omdat men aannam op basis van Gen. 1,28 dat het huwelijk bestond om de aarde te bevolken.

¹⁵³ Gebaseerd op Ex. 21, 10-11.

¹⁵⁴ Omdat emotionele verwaarlozing een breed op te vatten term was, werden dergelijke situaties met name opgelost door boetes. Als de vrouw haar man emotioneel of fysiek verwaarloosde door geen seks te hebben, dan ging er geld van haar bruidsschat af. Als de man de vrouw verwaarloosde door geen seks te hebben, dan liep de bruidsschat op. Dit maakte dat beiden niet zouden willen scheiden, en dat ze bij de rechtbank zouden komen om het contract aan te passen (hoger/lager) zodat de rechters hen konden helpen en proberen hen weer met elkaar te verzoenen. Andersoortige verwaarlozing zoals wreedheid en vernedering werden gezien als geldige gronden voor scheiding.

¹⁵⁵ Overspel werd vrij breed opgevat. Men dacht over vrouwen en mannen dat ze erg sterke seksuele neigingen hadden, daarom mochten vrouwen niet en public een rondje draaien, enkels bloot hebben, haar los hebben. Als een man naar een vrouw haar hiel keek, was het al alsof hij seks met haar had. Dit werd gezien als het 'uitlokken' van overspel door de vrouw, ze kreeg haar bruidsschat dan niet terug bij de scheiding.

¹⁵⁶ Brown-Driver-Briggs vertaalt dit met 'nakedness of a thing'. Het kan te maken hebben met het tonen van schaamtevolle lichaamsdelen. [<https://biblehub.com/hebrew/6172.htm>] (bezoekt op: 17-08-2023).

grootste onenigheid, terwijl er eenstemmigheid leek te zijn over de andere redenen om te scheiden.¹⁵⁷

Als een Jood wilde scheiden, kon hij naar een rechtbank gaan die bij de Hillelitische school behoorde, of naar een rechtbank van de Sjammaïtische school. Bij de school van Hillel was scheiden veel makkelijker, en kon men dat geruisloos doen. Er hoefde geen rechtszaak te zijn, want er hoefde geen bewijs te zijn dat de partner zich niet aan de huwelijksbepalingen had gehouden. De vrouw kreeg bovendien de bruidsschat weer mee. Dit is volgens Instone-Brewer ook wat Jozef wilde doen toen bleek dat Maria zwanger was. Hij wilde haar in het geheim verstoten¹⁵⁸, iets wat mogelijk was bij de Hillelitische rechtbank. Volgens Instone-Brewer was de Hillelitische ‘welke-zaak-dan-ook-echtscheiding’ de meest voorkomende soort echtscheiding in de tijd van Jezus. Het werd gezien als de meest rechtvaardige manier om te scheiden, aangezien men de vrouw met haar bruidsschat wegstuurde en aangezien men geen schaamtevolle rechtszaak liet gebeuren.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Instone-Brewer, *Divorce*, 85-107.

¹⁵⁸ Matt. 1,19.

¹⁵⁹ Instone-Brewer, *Divorce*, 115-122.

Jezus' visie op echtscheiding — alleen bijbelse gronden

Deze context van het debat over echtscheiding bepaalt grotendeels Instone-Brewer's exegese. Hij meent namelijk dat Jezus in zijn uitspraken over echtscheiding reageert op het debat over scheidingen om welke reden dan ook. Hij spreekt dus niet over echtscheidingen in het algemeen, maar reageert op de specifieke soort echtscheidingen waarover discussie gevoerd wordt. Dit geldt dus ook voor de uitspraken die over echtscheidingen in het algemeen lijken te gaan: “wie zijn vrouw verstoot en met een ander trouwt, pleegt overspel”.¹⁶⁰ Instone-Brewer meent dat ook dergelijke uitspraken in de context van Hillelitische echtscheidingen moeten worden gelezen, en dat ze dus moeten worden gelezen als: ‘wie zijn vrouw verstoot vanwege een ongeldige reden en met een ander trouwt, pleegt overspel’.

Hiervoor geeft Instone-Brewer de volgende argumenten. Allereerst laat de tekstuele context zien dat deze uitspraken in de context van het debat gelezen moeten worden: dat geldt voor Matteüs 19,9; Marcus 10,11; en Matteüs 5,32. Bovendien zou een Jood uit de eerste eeuw mentaal de woorden ‘voor welke zaak dan ook’ toevoegen aan uitspraken van Jezus die algemeen lijken. Er is namelijk een gedeelde achtergrondkennis, die wordt ingevoegd in het gesprek. Ter illustratie noem ik één van de voorbeelden die Instone-Brewer noemt om uit te leggen wat hij bedoelt. Stel, er komt een man uit Arizona in New York. In Arizona is het legaal om een vuurwapen te dragen voor een gewone burger, in New York niet. Als hij aan een New Yorker vraagt: “is het legaal om hier een wapen te dragen?”, dan zal diegene zeggen: “nee, het is niet toegestaan om hier een vuurwapen te dragen.” Als de New Yorker compleet zou willen zijn, dan zou hij kunnen zeggen: “als burger”. Een dergelijke toevoeging is correct, maar is niet noodzakelijk. Beide mannen weten waar de vraag over gaat. Iets dergelijks ziet Instone-Brewer ook gebeuren in Jezus' uitspraken over echtscheiding. In Matteüs 19,2 wordt er expliciet toegevoegd “vanwege welke zaak dan ook”, maar de toevoeging is niet nodig. Ook al stond het er niet, een Jood uit de eerste eeuw zou die woorden in gedachten toevoegen, het was namelijk geen punt van discussie of men mocht scheiden om bepaalde redenen. Iedereen wist dat er geldige redenen konden zijn. Het was de vraag of men mocht scheiden vanwege ‘welke zaak dan ook’.¹⁶¹

¹⁶⁰ Marc. 10,11.

¹⁶¹ Instone-Brewer, *Divorce*, 134-150; 184-189.

Tenslotte lijken de verwoordingen van Jezus' uitspraken op de manier waarop Rabbijns onderwijs mondeling werd doorgegeven. Schriftelijke versies van dergelijk onderwijs hebben we pas vanaf de 2e eeuw na Christus, maar de orale traditie bestond al langer. Studenten gebruikten geschreven notities om hun geheugen te helpen. Uitspraken werden tot hun meest korte versie teruggebracht. Alles wat impliciet of overduidelijk was, werd weggelaten. Zo is er in de Jeruzalemse Talmud de volgende zin: "De school van Sjammai zegt: een man zou zich niet van zijn vrouw moeten scheiden, behalve als hij onfatsoenlijkheid in haar heeft gevonden". Het lijkt hier alsof de school van Sjammai onfatsoenlijkheid de enige reden vond om te scheiden, maar zij erkende ook de drie redenen uit Exodus 21, 10-11. Het feit dat Jezus' woorden op de wijze van de Rabbijnse traditie zijn opgeschreven, wijst erop dat Jezus' woorden in de context van het debat gelezen moeten worden en niet moeten worden toegepast op elke echtscheiding.¹⁶² Als Jezus' uitspraken op een dergelijke manier geïnterpreteerd moeten worden, dan zijn het specifiek de Hillelitische echtscheidingen die hij afkeurt. Wie op een dergelijke manier scheidt, en met een ander trouwt, pleegt overspel. De drie gronden uit Exodus 21, 10-11 zijn vanuit dit perspectief nog steeds geldig.

Tegelijkertijd spreekt Jezus ook woorden die van belang zijn voor alle echtscheidingen, ongeacht of ze toegestaan zijn of niet. Zo zegt Jezus over Genesis 2,24, dat God man en vrouw heeft samengevoegd en dat zij twee één vlees zijn.¹⁶³ Hierin ziet Instone-Brewer dat er een hoger ideaal is dat elke mogelijkheid tot scheiding relativeert. Het huwelijk moet levenslang zijn, tussen één man en één vrouw. Het feit dat het *toegestaan* is om te scheiden in sommige gevallen, betekent niet dat het de beste keuze is. Het is vanwege de hardheid van hart, dat scheiding toegestaan werd. Die hardheid van hart is volgens Instone-Brewer een allusie naar Jeremia 4, waarin Israël en Juda op letterlijk elke manier ontrouw zijn geweest aan God. Wanneer een echtgenoot op een dergelijke manier, aan één stuk door ontrouw is, dan is het toegestaan om te scheiden. De hardheid van hart wordt door Instone-Brewer dus toegepast op degenen die de huwelijksbepalingen overtreden. Jezus' woorden in Matteüs 19 en Marcus 10

¹⁶² Instone-Brewer, *Divorce*, 162-165.

¹⁶³ Het is opvallend dat Instone-Brewer er werk van maakt om te zeggen dat God ze heeft *samengebracht*, maar dat man en vrouw zich aan elkaar hebben *gehecht*. God is degene die hen naast elkaar heeft gezet, maar zij binden zichzelf aan elkaar. De huwelijksband op zich is dus in Instone-Brewer's ogen gemaakt doordat twee mensen elkaar trouw beloven. Dit is nodig voor zijn argumentatie, omdat het van het 'verbond' een menselijk gebeuren maakt, dat dus ook door mensen kan worden verbroken.

zijn dus richtingwijzers om geduld te hebben en de partner te vergeven. Maar als de partner uiterst koppig blijft doorgaan op dezelfde weg, dan is het toegestaan om te scheiden.¹⁶⁴

Het onderwijs van Jezus sluit in Instone-Brewer's theorie meer aan bij de reeds bestaande ethiek in zijn tijd. Toch had het nog steeds radicale gevolgen. De rechtbanken van Sjammaïeten en Hillelieten erkenden elkaars uitspraken als geldig, ook al waren ze het niet eens over de exegese van Deuteronomium 24. Maar, Jezus zei dat de scheidingen om welke-zaak-dan-ook niet geldig waren, en dat alle mensen die een dergelijke scheiding hadden uitgevoerd en waren hertrouwd, overspel pleegden. Dat was een radicale uitspraak, die betekende dat ongeveer alle gescheiden Joden op dat moment overspel pleegden. Bovendien was het nieuwe aan Jezus' onderwijs dat ook mannen overspel konden plegen tegen hun vrouw. In een polygame cultuur was het praktisch onmogelijk voor een man, om ontrouw te zijn tegen zijn vrouw. Het was namelijk wettelijk toegestaan om te trouwen met een tweede vrouw, ook al was hierover discussie. Jezus zei dat polygamie niet Gods bedoeling was, en dat een man dus wél overspel kon plegen tegen zijn vrouw. Ook hierin oordeelde Jezus dus radicaal anders dan zijn tijdgenoten. Bovendien betekende zijn onderwijs, dat God het huwelijk als levenslang heeft bedoeld, en dat scheiding slechts is *toegestaan*, als de partner 'hard van hart' is, de huwelijksgeloften continu breekt en het huwelijk onherstelbaar beschadigd heeft.¹⁶⁵

Het staat niet overduidelijk vast dat Jezus de gronden uit Exodus 21, 10-11 erkende. Instone-Brewer erkent dat het een argument uit stilte is, aangezien Jezus niets over die tekst heeft gezegd. Toch meent hij dat er goede redenen zijn om aan te nemen dat Jezus die gronden erkende. Ten eerste stipt Jezus in Matteüs 19 en Marcus 10 allerlei thema's aan die niet direct de vraag van de Farizeeën beantwoorden. Hij spreekt over polygamie, eunuchen, onvruchtbaarheid, het levenslange huwelijk en of scheiding verplicht is bij overspel. Dus op allerlei gebieden biedt Jezus zijn visie en laat hij weten hoe hij verschilt van de opinie van anderen. Maar bij Exodus 21,10-11 doet hij dat niet. Ten tweede werden die gronden door alle joden erkend. Iedereen die Jezus' woorden las, zou aannemen dat hij dus meeging met de consensus. Als Jezus de gronden uit Exodus 21 had willen wegstrepen, had hij Exodus 21 expliciet moeten noemen om verstaanbaar te maken dat hij niet langer sprak over

¹⁶⁴ Instone-Brewer, *Divorce*, 136-140.

¹⁶⁵ Instone-Brewer, *Divorce*, 178-183.

Deuteronomium 24, maar over Exodus 21. Ten slotte komen de uitzonderingsclausules¹⁶⁶ die Jezus gebruikt ook voor in verkorte uitspraken van de Sjammaïeten. Zij zeggen ook dat men niet mag scheiden, tenzij in gevallen van onfatsoenlijkheid. Desondanks erkennen zij Exodus 21, 10-11. Men mag dus aannemen dat Jezus met zijn uitspraken aansluit bij wat zij zeiden.¹⁶⁷

¹⁶⁶ παρεκτός in Matt. 5,32. μή ἐπι in Matt. 19,9.

¹⁶⁷ Jezus sluit niet naadloos aan bij de Sjammaïeten. Volgens Jezus is scheiding toelaatbaar in het geval van πορνείας (ontucht), en niet voor ἄσχημον πρῶγμα (een zaak van onfatsoenlijkheid). Een zaak van onfatsoenlijkheid (ἄσχημον πρῶγμα) is de tekst van de Septuagint en betekent dat men vanwege onfatsoenlijkheid van de partner zou mogen scheiden. Jezus brengt hier een versmalling aan. Ontucht ligt al veel dichterbij overspel. Er vallen veel minder situaties onder ontucht. Jezus sluit zich dus niet volledig aan bij de Sjammaïeten, maar maakt deze grond een stuk smaller.

Paulus' visie op echtscheiding

Paulus kende Jezus' onderwijs over huwelijk en scheiding en was het ermee eens. Maar hij was bezig met een ander probleem, namelijk dat de Korintiërs onder Romeinse wetgeving leefden, waar man en vrouw konden scheiden door weg te gaan of de ander weg te sturen. Het was buitengewoon makkelijk om te scheiden in de Grieks-Romeinse context. Men kon eenvoudigweg de ander wegsturen, en dan was men gescheiden. Paulus was bezig om dergelijke scheidingen te voorkomen. Bovendien wilde hij ascetische tendensen in de gemeente van Korinte bijsturen.¹⁶⁸

Instone-Brewer ziet in 1 Korintiërs 7 verwijzingen terugkomen uit Exodus 21, de tekst over de slavin-vrouw die mocht scheiden als zij minder voedsel, kleding, of 'olie' kreeg. Hij stelt dat Paulus zowel emotionele als materiële zorg essentieel vindt voor het huwelijk. In 1 Kor. 7,3-5 vindt Instone-Brewer een aantal allusies naar Exodus 21, 10-11. Man en vrouw hebben een schuld¹⁶⁹ ten opzichte van elkaar. Man en vrouw hebben autoriteit over elkaars lichaam, wat lijkt op de autoriteit van een heer over een slaaf. Zij beroven¹⁷⁰ elkaar, wanneer zij elkaar gemeenschap onthouden. Dit is de taal van bezit, die enigszins vreemd lijkt in de context van het huwelijk, maar begrijpelijk wordt als een verwijzing naar Exodus 21, 10-11. Het is een interpretatie die al bij Rabbijnen werd gevonden, dat niet alleen de man autoriteit heeft over de vrouw, maar ook de vrouw over de man. Beiden hebben verplichtingen aan elkaar binnen het huwelijk. Het consequent verwaarlozen van die afspraken maakt een scheiding toelaatbaar. Paulus benoemt dat niet expliciet, omdat hij in deze brief bezig is om scheidingen te voorkomen. Het zou heel onverstandig zijn als hij zou zeggen: 'overigens zijn dit redenen om te scheiden'. Paulus is hier juist bezig om aan te sturen op verzoening en het voorkomen van echtscheidingen. Daarom wijst hij zijn lezers op de emotionele verplichtingen aan elkaar binnen het huwelijk.

Paulus verwijst ook in 1 Kor. 7, 32-35 naar Exodus 21,10-11. Hij zegt daar, dat het ook een goede mogelijkheid is om niet te trouwen en volledig vrij te zijn om de Heer te dienen. Wie trouwt is bezig met aardse dingen, en wil de partner bijstaan. Hieruit blijkt dat er binnen het huwelijk ook een verplichting is

¹⁶⁸ Instone-Brewer, *Divorce*, 189-191.

¹⁶⁹ ὀφειλή, wat in *Strong's Concordance* wordt vertaald als "a debt, a duty, what is due." [<https://biblehub.com/greek/3782.htm>]

¹⁷⁰ ἀποστερέω.

om materieel voor de ander te zorgen. Wie getrouwd is, is bezorgd over de dingen van de wereld. In de context van de Korintiërs was het hard werken om getrouwd te zijn — met name in de hongersnoden die rond die tijd in Korinte voorkwamen. Men moest alles op alles zetten om voor het gezin te zorgen.

Het is volgens Instone-Brewer zeker dat Paulus de Rabbijnse uitleg van Exodus 21,10-11 kende en hier toepaste. De woorden van autoriteit, bezit, beroving binnen de context van echtscheiding maken dat duidelijk. Bovendien volgde Paulus het gebruik van alle Joodse groeperingen in die tijd, om de drie categorieën onder te verdelen in emotionele en materiële zorg. De derde verplichting die moeilijk te vertalen was, interpreteert hij volgens de algemene Joodse uitleg als seksuele liefde. Joodse rechtbanken stuurden nooit aan op echtscheiding vanuit deze redenen, maar probeerden eerder om boetes op te leggen zodat een schuldige partner van gedrag zou veranderen. Op een soortgelijke manier stuurt Paulus ook aan op verbetering van het huwelijk en niet op scheiding.¹⁷¹

Instone-Brewer schrijft dat 1 Kor. 7, 10-11 betrekking heeft op de zeer gemakkelijke echtscheidingen die plaatsvonden in de Grieks-Romeinse context. Ook hier gaat het niet over alle echtscheidingen, maar slechts over ongeldige scheidingen. Paulus citeert Jezus die in een vergelijkbare situatie sprak, toen hij zei dat de scheidingen om welke reden dan ook ongeldig waren. Instone-Brewer leest deze verzen net als Cornes volledig als citaat van Jezus. De betekenis ervan wordt dan dus: ‘wie ongeldig is gescheiden, mag niet hertrouwen en moet ofwel alleen blijven, of zich met de partner verzoenen.’ Hertrouwen zou overspel betekenen, en om die reden is het logisch dat Paulus hen opdraagt om alleen te blijven.

Jezus' onderwijs geeft afdoende richting aan de christenen die ongeldig zijn gescheiden. Maar in Korinte speelt ook het probleem van christenen die getrouwd zijn met een ongelovige, en tegen hun wil in zijn weggestuurd of verlaten.¹⁷² De scheiding is ongeldig, maar zij kunnen er weinig aan veranderen. In een dergelijk geval biedt Paulus een pragmatische oplossing: ‘omwille van de vrede’ zijn zij niet gebonden. Deze formulering, ‘omwille van de vrede’, is ook teruggevonden in Rabbijnse uitspraken rond Paulus' tijd. Het hield in dat er een pragmatische oplossing gevonden moest worden, die niet volledig met de wet in overeenstemming was. Het zou met de wet in overeenstemming zijn om aan

¹⁷¹ Instone-Brewer, *Divorce*, 192-200.

¹⁷² 1 Kor. 7,12-15.

deze groep hetzelfde te zeggen als aan hen die getrouwd waren met een gelovige — men moest alleen blijven of zich met die ander verzoenen. In dit geval was er echter geen weg meer naar verzoening, aangezien deze christenen tegen hun wil in waren gescheiden. Paulus kiest hier dus een pragmatische oplossing dat deze scheidingen als geldig gezien mogen worden, en dat deze christenen dus mogen hertrouwen. Instone-Brewer hecht wat betreft 1 Kor. 7,15 weinig belang aan de terminologie van ‘slaafs gebonden zijn’. Hij denkt dat Paulus hier gewoon bedoelt, dat men zich in een dergelijk geval kan bevrijden van het huwelijk.¹⁷³

¹⁷³ Instone-Brewer, *Divorce*, 200-204.

Afronding

De Vroege Kerk vergat al snel de achtergrond voor de uitspraken van Jezus. Dat gebeurde doordat christenen werden verbannen uit de synagoge. Ook de verwoesting van de tempel in 70 na Christus had grote impact en zorgde voor een verlies aan Joods gedachtegoed. Hierna waren er bijna geen Sjammaïeten meer. Joden konden niet meer kiezen tussen Sjammaïtische of Hillelitische rechtbanken en het debat rond ‘welke zaak dan ook’- echtscheidingen was een gestreden strijd. Zelfs voor Joden zakte de kennis over dit debat dus weg, zodat vanaf de 2e eeuw een zeer strikte leer rondom echtscheiding kon ontstaan. Teksten van Kerkvaders getuigen van weinig aandacht voor het debat tussen Hillel en Sjammai. Zij citeren uitspraken van Jezus en passen die toe op elke situatie rondom echtscheiding.¹⁷⁴

Volgens Instone-Brewer komen de essentiële zaken van emotionele en materiële zorg ook terug ook in Efeziërs 5, waarin Christus de kerk voedt, kleedt, liefheeft en verzorgt. Deze woorden hebben ingang gekregen in de huwelijksgeloften die nu nog steeds in de kerk worden voorgelezen. Maar tegenwoordig begrijpt men niet meer de context van waaruit ze zijn opgekomen. Het zijn bepalingen uit Exodus 21, die nu nog steeds deel uitmaken van de belofte die men doet als men gaat trouwen. Het waren beloften die vroeger konden leiden tot een scheiding als ze werden verwaarloosd. Van Jezus en Paulus leren we dat een christen nooit een scheiding moet veroorzaken door zich niet aan de huwelijksgeloften te houden. God brengt man en vrouw samen, en een christen moet er alles aan doen om die band te houden. Dat betekent dat men de partner vergeeft als die de huwelijksgelofte heeft gebroken. Het is een christen echter *toegestaan* om te scheiden in gevallen van hardheid van hart; dat is wanneer één van de partners consequent de huwelijksbeloften verwaarloost. Instone-Brewer vindt echter dat men niet te legalistisch moet zijn in de hantering van deze gronden. Een predikant moet altijd aansturen op vergeving en verzoening, maar als een echtpaar wil scheiden, dan moet de predikant zich daarbij neerleggen. Hij moet hen in dat proces ondersteunen.

¹⁷⁴ Instone-Brewer, *Divorce*, 238-248.

3 — *Evaluatie Instone-Brewer's visie*

Instone-Brewer heeft een uitdagend standpunt, waarvan veel aspecten erom vragen om kritisch te worden belicht. Ik zal eerst zijn visie op het huwelijk als contract evalueren. Vervolgens onderzoek ik welke waarde Exodus 21,10-11 heeft voor een visie op echtscheiding. Daarna bevraag ik Instone-Brewer's exegese van Deuteronomium 24 en de gedurfde uitspraak dat er geen tekst is in de Pentateuch die echtscheiding begrenst of veroordeelt. De interpretatie van nieuwtestamentische passages is bij Instone-Brewer in grote mate onderhevig aan wat er in de toenmalige culturele context als consensus gold. Daarom beoordeel ik ten slotte de manier waarop hij de context mee laat wegen in de uitkomst van zijn exegese. Bij het evalueren van Instone-Brewer benut ik de ideeën van M. Bucer; Y.K. Zhekov; D.J. Steensma en C. van Dam.

Het huwelijk als menselijk contract

Bij de evaluatie van Cornes' standpunt over echtscheiding begon ik bij Genesis 2,24; die voor hem een kerntekst was. Met name retrospectief bekeken vanuit het onderwijs van Jezus, bleek volgens Cornes dat het huwelijk een onverbreekelijke eenheid was: één vlees. Instone-Brewer trekt minder zwaarwegende conclusies uit Genesis 2 en Jezus' uitleg daarvan. De reden daarvoor is allereerst dat hij "één vlees" uitlegt als een familieband in lijn met Leviticus 25,49. De man is niet meer primair een kind van zijn ouders, hij vormt nu een nieuw gezin met zijn vrouw. Jezus zegt dat God man en vrouw samenvoegt¹⁷⁵ in het huwelijk.¹⁷⁶ Dit betekent volgens Instone-Brewer niet dat er een bovenmenselijke band is in het huwelijk. Het is God die man en vrouw bij elkaar samenbrengt, maar zij binden zichzelf aan elkaar. God stelt ze als het ware aan elkaar voor, maar zij smeden de band zelf. De huwelijksband is dus van menselijke makelij. Het lijkt mij dat Instone-Brewer hier te weinig aandacht heeft voor de letterlijke betekenis van συζεύγνυμι: "onder een juk binden". God bindt man en vrouw onder één juk. Uit een dergelijke betekenis blijkt toch dat er wél een band wordt gesmeed door God. Ik ga dus niet mee met Instone-Brewer's idee, dat God man en vrouw met elkaar laat kennismaken, maar dat zij vervolgens zelf de band met creëren. Het klopt dat de man zich hecht aan de

¹⁷⁵ συζεύγνυμι, volgens *Strong's Concordance* betekent dit werkwoord letterlijk 'onder één juk binden'. [<https://biblehub.com/greek/4801.htm>]

¹⁷⁶ Matt. 19,6.

vrouw, dus het is een menselijke werkelijkheid. Het is echter geen puur menselijke werkelijkheid, want God bindt hen onder één juk. Ook God creëert een band tussen man en vrouw en is niet slechts de ‘matchmaker’.

Er is overigens nog een andere reden waarom Instone-Brewer denkt dat het huwelijk slechts een contract was in het Oude Testament, en dat is de omliggende cultuur van het Oude Nabije Oosten. Er waren veel parallellen te vinden tussen een verbond zoals dat gesloten werd en een huwelijk. Er was een betaling, er werden afspraken gemaakt en er waren sancties als men zich daar niet aan hield. De drieslag van kleding, voedsel en ‘olie’ was niet alleen te vinden in Exodus en de profeten, maar ook in huwelijksdocumenten uit omliggende culturen. Steensma voegt aan deze parallellen nog het een en ander toe, onder andere de exorbitante bruidsprijs die Jakob betaalt voor Rachel en Lea (14 jaar werken). De bepaling in Exodus 22, 16-17, waaruit blijkt hoe hoog het bedrag van de bruidsprijs is voor een maagd.¹⁷⁷ Het is dus aannemelijk dat het Israëlitisch huwelijksrecht werd beïnvloed door de omgevende cultuur en dat er overeenkomsten zijn tussen de wetgeving in het Oude Testament en de wetgeving in het Oude Oosten. Deze gelijkenissen tussen het Oude Testament en het Oude Nabije Oosten betekenen echter niet dat Gods bedoeling met het huwelijk volledig met die cultuur overeenkomt. Daar lijkt het wel enigszins op in Instone-Brewer’s bewoordingen. Hij schrijft dat geen enkele tekst in de Pentateuch echtscheiding ontmoedigt.¹⁷⁸ Die uitspraak ontkracht hij zelf (onbewust) in zijn exegese van Deuteronomium 24, maar laten we eerst kijken naar Exodus 21,10-11.

¹⁷⁷ Steensma, *Echtscheiding*, 28.

¹⁷⁸ Instone-Brewer, *Divorce*, 23.

Exodus 21, 10-11

In Exodus 21, 10-11 ziet Instone-Brewer parallellen met de omliggende cultuur. Hij is dermate bezig met die parallellen van kleding, voedsel en olie, dat hij is vergeten om de tekstuele context bij zijn exegese te betrekken.¹⁷⁹ Wie zijn exegese leest, zou denken dat deze tekst over echtscheiding gaat, maar de pointe lijkt veel eerder te liggen bij de behandeling van slaven. Israël is net als slavenvolk bevrijd door God, zij hebben een verbond met Hem gesloten met als bepalingen de tien woorden. Ongeveer direct daarop krijgen zij enkele regels over de behandeling van slaven, waaronder deze regel. Een man die een slavine koopt en haar trouwt, en vervolgens een tweede vrouw trouwt, mag zijn eerste vrouw vervolgens niet minder goed gaan behandelen. Als zij op het gebied van kleding, voedsel of 'olie' tekort komt, mag zij weggaan en hoeft ze niets te betalen. Dit betekent waarschijnlijk, dat zij niet hoeft te worden vrijgekocht, zoals andere vrouwelijke slaven (Ex. 21,8). Deze con-tekst roept de vraag op, in hoeverre de tekst van toepassing is op alle huwelijken. Misschien is deze regel er om de slavine te beschermen, die nogal onrechtvaardig behandeld wordt en een zwakke juridische positie heeft. Zij wordt eerst tegen haar wil getrouwd met een man, en vervolgens wordt zij slechter behandeld tengevolge van zijn tweede huwelijk. Het lijkt erop dat God Israël wil inprenten, nu zij een vrij volk zijn geworden, dat zij beter moeten omgaan met hun slaven dan Egypte dat deed. Zij moeten zich in herinnering brengen hoe zij werden behandeld, en beter handelen in hun relatie tot hun eigen slaven. Het is wat verbijsterend dat slaven niet méér werden beschermd, maar dit lijkt mij de meest aannemelijke lezing: slaven krijgen hier juridische bescherming. Als dit de pointe is van deze tekst, dan is het de vraag in hoeverre ze van toepassing mag zijn op alle situaties van materiële of emotionele verwaarlozing in ieder huwelijk. De Rabbijnen redeneerden dat deze rechten, als ze al golden voor een onvrije vrouw, al helemaal zouden gelden voor *vrije* vrouwen en mannen. Maar misschien is deze tekst wel precies bedoeld voor slavinnen in een zeer zwakke positie. Zij mogen zich bevrijden uit een knellende en onrechtvaardige situatie, zonder dat zij nog een betaling hoeven te doen om zich vrij te kopen.

Secundair betekent deze tekst echter ook iets over scheiding, ook al staat het in een zeer specifieke context van slavernij en polygamie. In wat het betekent wil ik niet zo ver gaan als Instone-Brewer. Hij zegt dat de drieslag van kleding,

¹⁷⁹ Steensma en Zhekov nemen deze uitleg onkritisch over, wat ik erg eigenaardig vind, aangezien de exegese van Instone-Brewer de hele tekstuele context buiten beschouwing laat.

olie/liefde en voedsel ook in het Oude Nabije Oosten voorkwam als huwelijksbepaling. Aangezien deze drieslag hier wordt geciteerd, meent hij dat het Oude Testament zich aansluit bij deze bepalingen. Zij vormen een ondergrens waaraan voldaan moet worden. Als er niet aan is voldaan, dan is een scheiding gerechtvaardigd. Ik zou hierin voorzichtig zijn om er een algemene regel van te maken. Schriftgeleerden konden Deuteronomium 24 gebruiken om bepaalde scheidingen te rechtvaardigen, zo kan ook Exodus 21,10-11 worden misbruikt door mensen die moedwillig zoeken naar een reden om hun huwelijk te beëindigen.

Tegelijkertijd denk ik dat deze tekst wel een wezenlijk verschil kan maken voor hedendaagse ethische reflectie op echtscheiding. Één van de aanleidingen voor het vrijgemaakte deputaatschap om afscheid te nemen van de twee bijbelse echtscheidingsgronden was, dat gevallen van verwaarlozing op een oneigenlijke manier werden gekoppeld aan ‘verlating door een ongelovige’. Men heeft het goede verlangen om slachtoffers te beschermen, maar dat gaat op een theologisch ‘elastische’ manier. In Exodus 21, 10-11 zien we dat God zelf rekening houdt met het lot van een slachtoffer en dat Hij haar toestaat om in een dergelijk geval te scheiden. Bescherming van wie zwak stond was ook de reden dat echtscheiding Martin Bucer zo na aan het hart lag: hij wilde graag mishandelde mensen (met name vrouwen) beschermen. “God heeft het huwelijk ingesteld opdat een vrouw van haar man liefde en trouw zou ontvangen en niet in plaats daarvan getier, pijn en verdriet.”¹⁸⁰ Instone-Brewer heeft dus wel iets te bieden met Exodus 21,10-11, maar ik zou het niet op alle huwelijken toepassen als een mogelijke grond. De tekst staat evident in de context van slachtofferschap, machteloosheid, onrecht en misbruik. God die zich bekommerde om het recht van Israël in Egypte, bekommerde zich ook om het recht van slaven van Israël. In schrijnende gevallen kon zelfs een uitzondering worden gemaakt in het huwelijk; men mocht scheiden terwijl het bedoeld was om levenslang te zijn.

¹⁸⁰ Selderhuis, *Bucer*, 343-345.

Deuteronomium 24, 1-4

Deze tekst is in Instone-Brewer's ogen met name bedoeld als bescherming van de vrouw die wordt weggestuurd. Net als bij Exodus 21,10-11 ziet hij een intentie die van secundair belang lijkt in de tekst. De intentie die Instone-Brewer beschrijft is dat een vrouw werd beschermd op twee manieren. In het Oude Nabije Oosten kon een vrouw terug worden geclaimd door haar oorspronkelijke man. Zij zou daar niets tegenin kunnen brengen als ze geen scheidbrief had. Daarom was er het typisch Israëlitische fenomeen van een scheidbrief. Hierdoor had een man deze macht niet meer over zijn vrouw na een scheiding. De scheidbrief beschermde haar voor dergelijk misbruik. Bovendien zou de oorspronkelijke man financieel gewin kunnen halen uit deze situatie. In Deuteronomium 24,3 staat dat de tweede man de vrouw 'haat' en wegstuurt. Dit zou betekenen dat zij ongeldig werd gescheiden en dus geld mee zou krijgen uit dit tweede huwelijk. Als zij op een dergelijk moment weer zou hertrouwen met de oorspronkelijke man, dan zou hij dit geld erbij krijgen. Een dergelijke situatie zou onrechtvaardig zijn, aangezien de man haar hiermee zeer grillig zou behandelen. Eerst stuurt hij haar weg om een onfatsoenlijke zaak, om haar weer bij zich te halen wanneer ze extra geld inbrengt. Ook hierin beschermt Deuteronomium 24, 1-4 een vrouw, zegt Instone-Brewer.

De zwakte van deze exegese is, dat dit allemaal niet in de tekst staat. De reden dat een vrouw niet kon trouwen met de oorspronkelijke man, is niet dat hij er financieel baat bij kan hebben en haar kan trouwen om haar geld. In de tekst van Deuteronomium 24,1-4 staat dat de vrouw 'onrein' zou zijn en dat het afschuwelijk is voor de HEER, wanneer men dergelijke zonde over het land brengt. Het is taal die bekend voorkomt in Deuteronomium en Leviticus. Het land moet schoon blijven van grove zonden. Het is taal die onder andere gevonden wordt in Leviticus 18, 24-25, in de context van *seksuele* zonden. De verklaring dat het hier gaat om financieel gewin, is vergezocht. Het past beter in de thematiek van Leviticus en Deuteronomium om hier een seksuele verklaring achter te vinden. Dat is ook waar Steensma en Zhekov op uitkomen. Zij argumenteren dat in Jeremia 3,1 de hertrouw tussen God en Israël onmogelijk lijkt, omdat Israël zo vaak is vreemdgegaan met andere goden. Het is het aanvankelijke onfatsoenlijke gedrag, dat Israël onrein heeft gemaakt. Met terugwerkende kracht kunnen we dit ook toepassen op Deuteronomium 24. De eerste man scheidde van haar vanwege onfatsoenlijk gedrag, de 'naaktheid van een ding'. Waarschijnlijk was deze zonde minder zwaar dan wat Israël deed, dus

de doodstraf was niet gepast. Toch had zij zich wel onrein gemaakt voor haar oorspronkelijke man. Die man zou haar zonde in zekere zin goedkeuren, of opeens wél door de vingers zien, door toch weer met haar te trouwen. Wellicht was het probleem dat zij ondertussen met een andere man getrouwd was geweest. Deze tekst is beter te verklaren vanuit seksuele zonde, dan vanuit bescherming van de vrouw. Instone-Brewer negeert gegevens die in Deuteronomium 24 staan (onreinheid van het land, onreinheid van de vrouw, afschuw van God). Wellicht komt dit voort uit onzekerheid over de precieze achtergrond van deze woorden.¹⁸¹ Toch denk ik dat ook deze woorden van belang zijn voor een goed begrip van Deuteronomium 24, 1-4. Ze bieden in ieder geval een richtingwijzer naar rituele of seksuele onreinheid. Het lijkt mij beter om aan te sluiten bij de motivatie die in de tekst wordt genoemd, dan om een motivatie over de tekst heen te leggen die niet in de tekst staat. Instone-Brewer laat hier steken vallen die Cornes, Zhekov en Steensma gelukkig opvangen.¹⁸²

Instone-Brewer deed de gewaagde uitspraak dat er geen enkele tekst is in de Pentateuch die echtscheiding ontmoedigt. Toch schrijft hij in zijn uitleg van deze tekst dat ze echtscheiding voor mannen moeilijker maakt. Een man moest namelijk iemand laten komen die kon schrijven. Hij moest zorgen dat er een getuige was bij het overhandigen van de scheidbrief. Bovendien ontnam hij zichzelf elk zeggenschap over zijn vrouw. Nadat hij de scheidbrief had gegeven was het huwelijk afgelopen. Er is dus wel een tekst in de Pentateuch die echtscheiding ontmoedigt. Kortom, zelfs als we Instone-Brewer's exegese volgen, maakt hij zijn eigen uitspraak niet waar.

Deuteronomium 24,1-4 is er primair om echtscheidingen in te perken en te reguleren, niet om ze mogelijk te maken. Daarin volg ik Cornes' interpretatie. Toch is het inzichtgevend om te zien welk secundair effect deze tekst had op de leefsituatie voor vrouwen. Ze leidde tot bescherming van echtgenotes. Zij werden minder snel weggestuurd, en in het geval dat zij werden weggestuurd, dan konden ze niet zomaar terug worden geroepen door hun ex-man. Na een scheiding waren zij niet levenslang overgeleverd aan onzekerheid. Een gescheiden vrouw hoefde niet continu achterom te kijken of haar oorspronkelijke man haar kwam opeisen. Dit was iets goeds wat vrouwen die

¹⁸¹ Instone-Brewer, *Divorce*, 32.

¹⁸² Steensma, *Echtscheiding*, 30; Zhekov, *Defining*, 56.

terecht of onterecht werden weggestuurd ten deel viel. De tekst had dus een beperkende functie voor mannen, en een beschermende functie voor vrouwen.

De context van Jezus' en Paulus' woorden

Jezus sprak over echtscheiding in een context waarin er gedebatteerd werd over de vraag in hoeverre scheidingen om-welke-zaak-dan-ook geoorloofd waren. Tegen zulke echtscheidingen was Jezus fel gekant. Volgens Instone-Brewer moeten zijn uitspraken dan ook zuiver gelezen worden tegen de achtergrond van dergelijke echtscheidingen. Als Jezus zei: “wie scheidt van zijn vrouw en hertrouwt met een ander pleegt overspel”, dan doelde hij volgens Instone-Brewer op ongeldige ‘welke-zaak-dan-ook-echtscheidingen’. Instone-Brewer maakt hier een hermeneutische keuze, die hij ook bewust verantwoordt. Hij meent dat een tekst altijd door de ogen van een gewoon mens uit die tijd moet worden gelezen. Wat zou men in een dergelijk geval hebben gehoord in de woorden van Jezus? Ik ben het eens met een dergelijke hermeneutische keuze in het algemeen, aangezien een boodschap niet te begrijpen is buiten de juiste context. Toch lijkt het mij in dit specifieke geval ook mogelijk dat Jezus het over *alle* echtscheidingen heeft. Het is mogelijk dat Instone-Brewer gelijk heeft, en dat Jezus slechts op de ongeldige scheidingen reageert. Het moeilijke aan zijn stelling is echter dat het moeilijk te bewijzen is op welke situatie Jezus precies reageert. Dat blijkt ook uit de conclusie van Instone-Brewer zelf, want hij geeft zelf aan dat hij twee interpretaties beschouwt als opties waarin de culturele en tekstuele gegevens goed tot hun recht komen. De eerste is zijn eigen interpretatie; de tweede is de interpretatie dat Jezus alle echtscheidingen verbiedt, en dat de uitzonderingen verklaard moeten worden als latere toevoegingen aan Jezus' onderwijs.¹⁸³ Hij meent dat die tweede optie wel erg ‘onpraktisch’ is, maar heeft er geen argumenten tegen in te brengen. Het lijkt me daarom goed om eens op een rij te zetten wat er spreekt voor de visie van Instone-Brewer, en welke argumenten er aan te dragen zijn voor de visie dat Jezus over alle echtscheidingen spreekt.

Het spreekt voor de visie van Instone-Brewer dat alle woorden van Jezus over echtscheiding in de context staan van de polemiek met de schriftgeleerden. In het geval van Matt. 5; Matt. 19; en Marc. 10 is dat overduidelijk, daar staat het in de context van de traditie over de scheidbrief (i.e. Deut. 24). Maar zelfs Lukas 16,18, die niet in de context van het debat over de scheidbrief staat, wordt voorafgegaan door een reprimande van Jezus aan het adres van de

¹⁸³ Instone-Brewer maakt niet duidelijk waarom hij juist deze twee als enige mogelijke opties ziet. Blijkbaar is het volgens Instone-Brewer geen optie om één of twee gronden te zien in ontucht (en verlating), en de gronden uit Ex. 21,10-11 af te wijzen.

schriftgeleerden. Jezus gebruikt in Lukas 16,15 een woord dat overeenkomt met Deuteronomium 24,4.¹⁸⁴ Datgene wat onder mensen wordt verhoogd, is voor God een *weerzinwekkend iets*. De Farizeeën worden geprezen voor de manier waarop zij de wet volgen, maar zij misbruiken de wet en proberen manieren te vinden om scheiden en hertrouwen mogelijk te maken. Op een dergelijke manier omgaan met scheiden en hertrouwen is een weerzinwekkend iets in Gods ogen. De combinatie van echtscheiding en hertrouwen met het woord βδέλυγμα is hier opvallend, en zou een verwijzing kunnen zijn naar Deuteronomium 24,1-4. Instone-Brewer heeft dit overigens niet opgemerkt. Hij ziet Lukas 16,18 als een reactie op de scheiding van Herodes Antipas. Johannes de Doper wordt in Lukas 16,16 door Jezus genoemd. Hij was onthoofd, mede vanwege zijn kritiek op het scheiden en het hertrouwen van Antipas. Dit is een mogelijke verklaring, waar ook Steensma en Zhekov mee komen.¹⁸⁵ Of het nu een verwijzing is naar Deuteronomium 24 of naar de scheiding van Antipas, het is duidelijk dat Jezus ook hier de schriftgeleerden aanpakt op hun traditie over scheiding. Zij denken dat zij alles volgens de wet doen, wanneer ze naar de letter van de wet handelen. Iedereen denkt dat de schriftgeleerden heel rechtvaardig zijn. Jezus wijst hen terecht, en dat zou heel goed over hun visie op welke-zaak-dan-ook-scheidingen kunnen gaan.

Er zijn ook argumenten die in die richting wijzen dat Jezus over alle echtscheidingen sprak. Op het eerste gezicht spreekt Jezus niet over slechts ongeldige scheidingen, maar over allemaal. Hij zegt niet dat slechts sommige gevallen van echtscheiding en hertrouwen overspel zijn. Hij maakt geen categorisering, behalve de uitzondering van ontucht in Matteüs. Dit is ook hoe de Vroege Kerk Jezus begreep. Men paste Jezus' woorden op alle scheidingen toe (behalve bij overspel). Instone-Brewer's theorie dat de Vroege Kerk al vanaf 70 na Christus haar kennis van dit debat begon te verliezen, een debat dat veertig jaar daarvoor nog speelde, is betrekkelijk onwaarschijnlijk. Met name

¹⁸⁴ βδέλυγμα. De Septuagint bevat dit woord in haar vertaling van תולעבא in Deuteronomium 24,4.

¹⁸⁵ Steensma ziet de tekst als een redactie van een logion uit bron Q, waarbij meer wordt aangesloten bij de hellenistische, ascetische context. Het is dus gericht aan Farizeeën in de tekst, maar het is geredigeerd voor een Grieks-Romeinse context. Fillippus had zijn vrouw Herodias verstoten, en Antipas had haar vervolgens gehuwd (zie Steensma, *Echtscheiding*, 87-91.) Zhekov's interpretatie is dat Jezus zowel reageert op de Farizeeën, als dat hij hier iets zegt over het hertrouwen van Antipas. Zhekov merkt op dat Jezus in deze hoofdstukken in gelijkenissen spreekt, om te laten zien dat het koninkrijk er is voor zondige mensen die in de ogen van de Farizeeën onwaardig zijn. De Farizeeën worden gewaarschuwd dat hun houding ten opzichte van bezit en rechtvaardigheid fout is. Daarom kan ook de waarschuwing tegen de Farizeeën over scheiding in die context worden begrepen. Tegelijkertijd is deze uitspraak, in het licht van het scheiden en hertrouwen van Antipas, wel erg toepasselijk en heeft Jezus waarschijnlijk die situatie voor ogen gehad (zie Zhekov, *Defining*, 148-151).

aangezien de evangeliën ergens tussen 50 en 90 na Christus werden geschreven.¹⁸⁶ Hoe is het mogelijk dat er kennis genoeg was om de evangeliën te schrijven, maar niet om de achtergrond van het debat tussen de Farizeeën en Jezus te kennen? Misschien dat ascetische en Stoïcijnse tendensen ertoe hebben geleid dat men in de Vroege Kerk het ideaal van Jezus predikte, zonder aandacht voor blijvende gebrokenheid en hardheid van hart. Het is mogelijk dat men vanuit een bepaalde ascetische vooronderstelling Jezus' woorden zo strikt mogelijk las. Er zijn teksten van Kerkvaders die daarop wijzen. Athenagoras leek zelfs hertrouw na de dood van een partner te verbieden en was daarmee strikter dan het Nieuwe Testament.¹⁸⁷ Het is onwaarschijnlijk dat de Vroege Kerk haar kennis van de achtergrond van Jezus' woorden verloor, maar wel aannemelijk dat zij strenger was dan Jezus zelf. Het spreekt voor de visie dat Jezus over alle echtscheidingen spreekt, dat de discipelen geschokt waren in Matteüs 19. Blijkbaar zei Jezus *echt* iets radicaals. Dergelijke verbazing is minder begrijpelijk als Jezus zich eenvoudigweg aansloot bij de opinie van de Sjammaïeten. Kortom, beide visies op de reikwijdte van Jezus' onderwijs zijn mogelijk. De eerste visie doet meer recht aan de tekstuele context van het debat met de schriftgeleerden. De tweede visie doet meer recht aan de manier waarop de Vroege Kerk Jezus begreep en aan de verbazing van de discipelen.

De woorden van Paulus helpen ons niet verder om te concluderen wat de reikwijdte van Jezus' woorden was. Zij kunnen namelijk zowel vanuit Cornes' als vanuit Instone-Brewer's perspectief begrepen worden. Als Jezus sprak over lichtvaardige echtscheidingen, dan deed Paulus dat ook in 1 Kor. 7, 10-11, maar dan in de Grieks-Romeinse context. In dat geval zouden alleen ongeldig gescheiden personen ongetrouwd moeten blijven, of zich met de ander moeten verzoenen. Als Paulus sprak over alle echtscheidingen, dan zijn er geen echtscheidingsgronden behalve overspel en verlating. In een dergelijk geval zou iedere persoon die terecht gescheiden was, alleen moeten blijven.

¹⁸⁶ Misschien dat het evangelie volgens Johannes iets later werd geschreven, maar over het algemeen dateert men de evangeliën in deze periode.

¹⁸⁷ Instone-Brewer, *Divorce*, 243.

De reikwijdte van Jezus' woorden

Ik denk zelf dat het niet kan worden genegeerd dat alle woorden van Jezus over scheiding in de context van de polemiek met schriftgeleerden staan. Jezus spreekt tot wetgevers die met de letter van de wet zoeken naar manieren waarop scheiding kan worden toegestaan, waardoor veel onrecht gebeurde. Zij lieten toe dat mensen scheidden, waardoor met name vrouwen kwetsbaar waren in de maatschappij. Het woord van Jezus is tegen de religieuze leiders gericht, die Gods bedoeling uit het oog verliezen vanwege zelfzuchtige verlangens. De woorden van Jezus zijn dus allereerst een profetisch woord — daarin volg ik de uitleg van Steensma, die Jezus' woorden bewust in de context van de confrontatie met de Farizeeën plaatst. Het zijn dus geen woorden die bedoeld zijn om mensen die fysiek of emotioneel verwaarloosd worden gevangen te houden in een huwelijk, maar om misbruik van Gods wet en schadelijke echtscheidingen tegen te gaan.

Tegelijkertijd denk ik dat Jezus' woorden een reikwijdte hebben die verder gaat dan alleen *ongeldige* echtscheidingen. De scheidbrief wordt door Jezus genoemd als iets wat God toestond vanwege de hardheid van hart, maar niet als iets wat God graag wilde. De wet van God liet dus wel bepaalde scheidingen toe als geldig, maar Gods verlangen was dat die scheidingen helemaal niet zouden gebeuren. Daarin zien we dus een algemene negatieve waardering van alle echtscheidingen. Hiermee overeenkomstig is de tendens van Jezus' uitspraken, die allemaal gericht zijn op het beperken van scheidingen. Zij stonden weliswaar in de context van misbruik van de scheidbrief, maar dat betekent niet dat ze geen zeggingskracht hebben buiten die context. Jezus zegt in Matt. 5,31-32 dat wie scheidt en hertrouwt, overspel pleegt, tenzij in gevallen van *ontucht*. Eerder mocht men al scheiden vanwege een zaak van onfatsoenlijkheid, nu is dat 'ontucht' geworden. Jezus maakt de mogelijkheden voor scheiding dus smaller. Het lijkt mij daarom niet waarschijnlijk dat Jezus in het geval van andere gronden (Ex. 21,10-11) de lijn van Instone-Brewer zou volgen en de verbreding van de Rabbijnen zo zou laten. Ook in dat geval verwacht ik eerder een versmalling dan een verbreding. De Vroege Kerk pikte deze versmallende tendens van Jezus' woorden op en wilde consequent Gods oorspronkelijke bedoeling volgen zonder uitzonderingen. Dat lijkt mij een betere verklaring voor het feit dat de Vroege Kerk een dergelijke lijn uitzette, dan dat zij vergeten waren wat precies de achtergrond van het debat was tussen Jezus en de schriftgeleerden.

Het is echter goed mogelijk dat de Vroege Kerk hierin te ver ging. Ook al is geen enkele echtscheiding Gods bedoeling, we zien aan Exodus 21,10-11 en Deuteronomium 24,1-4 dat God zelf uitzonderingen maakte voor Israël; enerzijds om slavinnen die werden verwaarloosd te beschermen, anderzijds vanwege de hardheid van hart. Jezus zelf noemt als uitzondering ‘ontucht’ en ook Paulus gaat niet legalistisch met de algemene wet van Jezus om, getuige 1 Kor. 7,15. Ook al is het huwelijk een groot goed, er zijn gevallen waarin een uitzondering kan worden gemaakt. Het feit dat de kritiek van Jezus gericht is op theologen die de wet van God naar hun hand zetten leidt wel tot voorzichtigheid hierin. Het is de taak van de theoloog om zich te verbinden aan wat God bedoeld heeft, en niet om tegen Gods bedoeling in vluchtwegen te zoeken. Tegelijkertijd is het ook mogelijk dat een theoloog te véél de algemene regel hanteert, en daarbij de barmhartigheid vergeet. Zo had Jezus ook kritiek op Farizeeën die tegen de discipelen zeiden dat ze geen aren mochten plukken op de Sabbat. God wil barmhartigheid en geen offers.¹⁸⁸ Men kan ook op een onbarmhartige manier de wet van het huwelijk hoog houden en misschien heeft de Vroege Kerk dat wel gedaan. Een strikt geformuleerde regel van Jezus hoeft niet te betekenen dat er geen uitzonderingen zijn. In de Bergrede vinden we daar meer voorbeelden van. Jezus zegt bijvoorbeeld dat men een ander geen dwaas mag noemen, en dat men anders voor het vuur van de Gehenna zal komen te staan¹⁸⁹. Later noemt Jezus de Farizeeën blinde dwazen.¹⁹⁰ We mogen er vanuit gaan dat Jezus hier terecht tegen hen zei dat ze blind en dwaas waren, en dat er dus uitzonderingen zijn van de regel. Er zijn momenten waarop het geoorloofd is om iets dergelijks te doen.

Martin Bucer zei dat oudtestamentische wetten zijn geïnspireerd door dezelfde Geest. Soms is dat moeilijk om te beamen, aangezien er in deze wetten soms te veel ruimte lijkt te zijn voor de zondige werkelijkheid. Toch mogen de oudtestamentische wetten over scheiding vanuit Bucer’s gedachte nog steeds meespelen in de kerk, aangezien christenen volgens de geest van de wet mogen handelen. Deze inzichten geven aan de kerk gereedschap om te handelen in gevallen van zwaar onrecht. Tegelijkertijd blijkt uit Deuteronomium 24,4 en Lukas 16,16 dat het voor God iets afschuwelijks is als er wordt geknoeid met

¹⁸⁸ Matt. 12,7.

¹⁸⁹ Matt. 5,22.

¹⁹⁰ Matt. 23,16.

seksualiteit, echtscheiding en hertrouwen. Jezus vraagt van ons volkomen trouw: dat we volmaakt zijn zoals de hemelse Vader dat is.

4 — *Conclusie*

Instone-Brewer zet theologen voor de vraag, hoe de culturele context van Jezus' uitspraken wordt meegerekend in de exegese. Hij zegt dat er in de tijd van Jezus verschillende gronden werden erkend, die door Jezus ook werden erkend voor zover hij er niet op reageerde. Dit argument vanuit stilte vind ik te zwak. Het komt ook niet overeen met de versmallende werking die uitgaat van Jezus' woorden. Gods bedoeling met het huwelijk zet alle mogelijke echtscheidingen op losse schroeven; aangezien God niet wil dat mensen scheiden. Zelfs de scheidingen die mogelijk waren en door hem werden toegelaten in Deut. 24, komen niet overeen met Gods bedoeling. Instone-Brewer zet te makkelijk een isgelijktken tussen de culturele context waar Jezus in preekte en Jezus' opvattingen zelf. Ik ben het daarom niet eens met de manier waarop Instone-Brewer Exodus 21,10-11 gebruikt om de echtscheidingsgronden te verbreden.

Jezus' woorden zijn tegen Farizeeën gericht die te toegeeflijk omgingen met de oudtestamentische teksten over echtscheiding. Daarom zijn die uitspraken dermate scherp, om hen terug te brengen naar de oorspronkelijke bedoeling van God. Tegelijkertijd wil Jezus dat wij barmhartigheid mee laten wegen in ethische oordelen.¹⁹¹ We zien daarnaast hoe Paulus een pragmatische beslissing maakt in het geval van verlating door een ongelovige. Omwille van de vrede is diegene niet slaafs gebonden. Dit was een beslissing die niet in lijn was met de strikte betekenis van Jezus' woorden. Instone-Brewer ondersteunt met deze exegese het idee van het deputaatschap, dat er een beslissing kan worden gemaakt om in bepaalde gevallen een uitzondering te geven van de regel. Ik ben het eens met die conclusie. Christenen hoeven niet al te rechtvaardig te zijn, maar moeten zich het lot van zwakke mensen aantrekken. De Vroege Kerk pikte met name Jezus' versmallende en verbiedende boodschap op, Gods bedoeling oversteeg volgens hen alle uitzonderingen. Het is mijn stelling dat er nog steeds uitzonderingen mogelijk zijn, maar dat wij gericht moeten zijn op Gods bedoeling. Daar waar echtscheidingen plaatsvinden, is de oorzaak hardheid van hart en de gebrokenheid van de wereld. Voor christenen is het dus een opdracht om zachte harten te krijgen, waarin naar vergeving en bekering gestreefd wordt. Dit ligt redelijk op de lijn van het deputaatschap.

¹⁹¹ Hij sprak weliswaar over de Sabbat in Matt. 12, maar dat betekent niet dat barmhartigheid buiten de context van de Sabbat niet van belang is.

Zowel Cornes als Instone-Brewer vatten 1 Korintiërs 7, 10-11 op als een volledig citaat van Jezus. Dit lijkt mij de juiste lezing van deze tekst, maar dit betekent dat Paulus zich hier dus niet aanpast aan een situatie van Korinte. Deze tekst verantwoordt dus niet de werkwijze die het deputaatschap voor zich zag, dat men uitzonderingen kan maken van de regel in specifieke gevallen. Exodus 21,10-11; Deuteronomium 24,1-4 en 1 Kor. 7,15 zijn echter wél richtingwijzers, dat het in sommige gevallen mogelijk is een scheiding toe staan. Exodus 21,10-11 is een zeer specifieke tekst over polygamie en slavinnen. Wat desondanks blijft staan is het gegeven dat God blijkbaar iemand van een huwelijk kan bevrijden, als diegene onder zwaar onrecht lijdt.

Implicaties voor echtscheidingen vanwege relationele problematiek

In hoofdstuk 2 heb ik aangegeven dat men moet differentiëren in verschillende soorten echtscheidingen vanwege relationele problematiek. Er is relationele problematiek die als zeer heftig wordt ervaren en over lange tijd is opgebouwd. Er is ook relationele problematiek die vrij in de beginfase is; waarbij een partner erachter komt dat de ander minder geweldig is, als men eerder dacht. Men leert dat je de ander leert kennen zoals die is; men gaat ook minder zijn best doen in de relatie en er komt een zekere sleur in. Het huwelijk wordt minder rooskleurig. Het beeld dat uit de verhalen naar voren komt, is dat er over het algemeen pas na een lange weg van verbittering wordt besloten tot een echtscheiding. Er zijn uitzonderingen, maar dit leek de hoofdlijn te zijn.

Vanuit Instone-Brewer's pastorale visie moet een predikant altijd aansturen op verzoening en herstel van een huwelijk. Tegelijkertijd geeft hij aan dat men niet te legalistisch moet zijn wat betreft echtscheiding. Wanneer een stel wil scheiden, dan zal de predikant zich erbij neer moeten leggen en moet hij het echtpaar ondersteunen. Dit is natuurlijk opvallend, aangezien Instone-Brewer zich veel moeite getroost heeft om echtscheidingsgronden uit de bijbel te definiëren. De praktische implicatie van deze conclusie is, dat christenen zelf mogen beslissen wat zij doen coram deo en dat een predikant daar na de scheiding weinig meer over hoeft te zeggen. Deze praktijk zou maken dat alle echtscheidingen vanwege relationele problematiek op een dergelijke manier zouden worden begeleid.

Als we echter kijken naar de implicaties van Instone-Brewer's theorie over echtscheiding, zien we dat er nog steeds weinig ruimte is voor echtscheidingen vanwege relationele problematiek. Het zou kunnen dat er een uitzondering wordt gemaakt, wanneer men consequent verkeerd gedrag, zoals niet luisteren; geen tijd willen doorbrengen; dominant zijn in discussies; zou scharen onder emotionele of fysieke verwaarlozing. Het is mogelijk om het op een dergelijke manier te categoriseren. Als een partner blijft volhouden in schadelijk gedrag, en niet probeert om dat te verbeteren, zodanig dat het onleefbaar is voor de andere partner; wanneer het de andere partner niet meer lukt om continu schadelijk gedrag te vergeven, dan kan men dit misschien categoriseren onder verwaarlozing. In dit kader denk ik aan Instone-Brewer's uitleg van hardheid van hart; die hij toepast op de zondigende partner, die koppig blijft zondigen, zoals in Jeremia 4. Wanneer een partner op die manier volhoudt in zonde, dan is scheiding toegestaan. 'Vroege' echtscheidingen, die plaatsvinden vanuit de

eerste teleurstelling met de ander, zijn echter ook vanuit Instone-Brewer's theorie geen geldige redenen.

Hardheid van hart kan verschillende betekenissen hebben: ofwel het is de hardheid van hart van de Farizeeën en mensen die zoeken naar manieren om te kunnen scheiden; ofwel de hardheid van hart is van toepassing op de continu zondigende partner. Ik verwacht dat de hardheid van hart op beiden kunnen worden toegepast, maar ik meen dat Jezus in Matteüs 19,8 vooral verwijst naar de hardheid van de Farizeeën tegen wie hij spreekt. De hardheid betekent dat zij niet kunnen vergeven wat de ander doet en dat zij zoeken naar een reden om te scheiden en hun vrouw dus trouweloos te behandelen. God was zacht van hart en wilde Israël haar overspel vergeven — wie volmaakt is zoals God, is niet hard van hart, maar vergeeft de ander. Anderzijds is hardheid van hart in Jeremia 4 koppigheid in zonde. Het is hierom misschien mogelijk om hardheid van hart als een dubbelzijdige ethische factor te zien. Ofwel van de zondaar die niet wil veranderen van gedrag, ofwel van de egoïstische mens die elke fout van een ander aanpakt als reden om te scheiden. Het is aan de christen om zacht van hart te zijn in het huwelijk; dat betekent dat hij bereid is om te veranderen en zich te bekeren, maar ook dat hij bereid is om de ander te vergeven. Maar soms stuit men op de eigen hardheid van hart, en raakt men diep verbitterd. Dat hebben we gezien in de verhalen van gescheiden mensen. Als die verbittering zo diep doordringt, is het misschien mogelijk om echtscheiding in een dergelijk geval toch toe te staan vanwege de hardheid van hart. Deze combinatie van exegeses ligt dicht aan tegen de visie van het deputaatschap die hardheid van hart ziet als “onbekeerlijkheid (...) zwakte, en de invloed van de oude mens in het christelijke leven.”¹⁹²

¹⁹² Deputaten Huwelijk en echtscheiding, *Huwelijk*, 2004-2005. 63.

Hoofdstuk 6 — Conclusie

1 — Inleiding

De hoofdvraag in deze scriptie was: “In hoeverre kunnen de visies op echtscheiding van A. Cornes en D. Instone-Brewer bijdragen aan de bezinning van de GKv op echtscheidingsgronden, toegespitst op de evaluatie van echtscheidingen vanwege relationele problematiek?” Nu de visies Cornes en Instone-Brewer zijn geanalyseerd en geëvalueerd, kunnen we een antwoord formuleren op deze vragen en zo een standpunt innemen dat hopelijk bijdraagt aan de nadere bezinning op echtscheiding in de NGK, maar ook aan de bezinning op huwelijk en echtscheiding in andere kerkgenootschappen.

Bij de beantwoording zal ik als volgt te werk gaan. Allereerst zal ik kort de visie van het deputaatschap voor de geest halen, zodat het weer helder is welke bezinning bijgeschaafd, veranderd, of bevestigd zou kunnen worden (par. 2). Vervolgens zal ik in paragraaf 3 de uitkomsten van de evaluaties van Cornes en Instone-Brewer benoemen, en aangeven op welke manier zij kunnen bijdragen aan de visie van het deputaatschap. In deze paragraaf zal ook de hermeneutische kwestie aan bod komen die op de achtergrond veel speelt in de discussie: welke plaats hebben oudtestamentische geboden in de ethiek van christenen die tot het koninkrijk behoren? In paragraaf 4 zal ik de resultaten uit het Routledge Handboek betrekken op deze visie en enkele aanbevelingen doen voor de NGK; aanbevelingen die overigens meer kerken zouden kunnen helpen om een richting te bepalen in deze vraagstukken. In paragraaf 5 beschrijf ik enkele punten binnen deze thematiek die het verdienen om nader onderzocht te worden.

2 — *Visie deputaten echtscheiding*

In de Gereformeerde Vrijgemaakte kerk heeft in de vorige eeuw een hernieuwde reflectie plaatsgevonden op het gebied van echtscheiding. Net als in veel kerkgenootschappen werd men daartoe aangezet door een culturele verandering ten opzichte van huwelijk en echtscheiding. Echtscheidingen werden juridisch, economisch en sociaal gezien makkelijker. Bovendien legde men minder nadruk op de externe doelen die een huwelijk kan dienen zoals zorg voor kinderen; opbouw van de gemeenschap en de familie; economische stabiliteit. In de plaats van die doelen werd het huwelijk gewaardeerd vanuit haar interne eigenschappen: wederzijdse zorg voor elkaar, (seksuele) intimiteit; gevoelens van liefde voor de ander. Dergelijke ontwikkelingen leidden in heel het Westen, dus ook in de GKv, tot nieuwe vraagstukken. Professoren Van Bruggen en Douma waren hierin voorlopers in de GKv. Zij waren het niet met elkaar eens. Van Bruggen koos een lijn die ook in de Vroege Kerk was uitgezet, waarbij men Jezus' uitspraken over echtscheiding zo radicaal mogelijk opvat. Wie scheidt en hertrouwt pleegt overspel. Er zijn wel twee uitzonderingen wat betreft echtscheiding, maar die waren vrij contextueel bepaald en waren dus niet bedoeld om de algemene regel onderuit te halen. Hertrouwen was volgens Van Bruggen nooit de bedoeling; echtscheiding kon in slechts zeer beperkte gevallen; wanneer de ander overspel had gepleegd, of wanneer men moest kiezen tussen de partner of Jezus. Douma had een andere lijn, waarin hij zich meer bij de oude casuïstiek uit de middeleeuwen en de methode van reformatoren aansluit. Er moest met redelijkheid worden gekeken naar elke situatie. Hardheid van hart bestond nog steeds; Paulus rekende daarmee in 1 Kor. 7,10-16. Op een dergelijke manier mogen ook hedendaagse ethici beslissingen maken, zonder overigens de bedoeling van God los te laten. Douma pleitte ervoor om wél echtscheidingsgronden te hanteren in de kerk, aangezien 'duurzame ontwrichting' voor veel vaagheid zorgt. Echtscheidingsgronden, ook al komen ze uit de kerkelijke traditie en niet rechtstreeks uit de bijbel, geven een mate van duidelijkheid en beperktheid. De gronden moesten met barmhartigheid worden toegepast. Men moet niet van mensen vragen om een last te dragen, waar zij door verbrijzeld worden; Douma denkt dan aan gevallen van ernstige verwaarlozing.

Het deputaatschap echtscheiding heeft zich door deze visies laten inspireren, maar is wel echt een eigen weg gegaan. Het ideaal van het koninkrijk

was de leidraad die men moest volgen. Hierachter zat de opvatting dat Jezus met het koninkrijk verder gaat dan de Mozaische wet. In de Mozaische wet werden er nog compromissen gesloten. Het werd toegestaan vanwege de hardheid van hart om te scheiden. In het koninkrijk vallen dergelijke regels weg. Het is niet langer genoeg om de letter van de wet te volgen, men moet de geest van de wet volgen. Dit gaat volgens het deputaatschap niet alleen op wat betreft echtscheiding, maar ook op alle andere vlakken van het menselijk leven. Het deputaatschap zoekt kort gezegd naar radicale navolging, à la Van Bruggen. Dit is, naast praktische problemen, een reden geweest om echtscheidingsgronden vaarwel te zeggen. De woorden van Jezus relativiseren elke reden om te scheiden. Altijd is er als eerste het woord dat men niet moet scheiden wat God heeft samengevoegd. Bovendien zegt het deputaatschap dat er in de bijbel niets over echtscheidingsgronden staat, en dat zij misbruikt kunnen worden ter rechtvaardiging van scheidingen.

Aan deze radicale lijn heeft het deputaatschap de billijkheid van Douma toegevoegd. Op basis van 1 Kor. 7,10-11 en 1 Kor. 7,15 waar Paulus tweemaal vrij redelijk lijkt te zijn op een manier die niet volledig overeenkomt met de strakke lijn die Jezus in de Bergrede trok. Ook volgt het deputaatschap het idee van Douma, dat hardheid van hart nog steeds bestaat, ook al leven we nu in de sfeer van het koninkrijk. Er bestaat nog steeds de oude mens, die zijn sporen achterlaat in het leven. Er mag in gevallen van hardheid van hart dus nog steeds een beslissing worden gemaakt die niet volledig overeenkomt met de stijl van het koninkrijk.

Bij het deputaatschap speelt de tijd en cultuur waarin wij leven een belangrijke rol. In 1 Kor. 7,15 besluit Paulus in een context die niet door Jezus was voorzien, om iets toe te laten dat niet met de algemene regel in overeenstemming lijkt. Wie wordt verlaten door een ongelovige echtgenoot, is niet meer slaafs gebonden aan diegene. Het is een andere context dan Jezus voor ogen had, daarom past Paulus zich in deze ethische besluitvorming aan. Volgens het deputaatschap mogen christenen nu ook op een dergelijke manier beslissingen maken in een context die niet door Jezus werd voorzien.

Dit opent natuurlijk de deur voor beslissingen die niet overeenkomen met Jezus' woorden. De keuze van het deputaatschap is risicovol en kwetsbaar voor misbruik. Men zou van heel veel huwelijksituaties kunnen zeggen dat Jezus ze niet op het oog had. Een van de factoren in onze cultuur die anders is dan vroeger, is dat huwelijken breken vanwege problemen in de relatie op zich; het

thema van deze scriptie. In geen andere cultuur was de relationele kwaliteit het fundament van het huwelijk, zoals nu in het Westen. Huwelijken waarin een goede relatie zo enorm belangrijk is als nu, had Jezus niet op het oog, zou men kunnen zeggen. En als Jezus ze niet op het oog had, dan geeft het ons ruimte om zelf beslissingen te maken die niet precies overeenkomen met Jezus' woorden. Dit geeft dus een kwetsbare openheid in de ethische besluitvorming. Dat is de reden dat het deputaatschap zo benadrukt dat spiritualiteit van groot belang is. Zonder een spiritualiteit van gehoorzaamheid aan God en loyaliteit aan Gods bedoeling, loopt een dergelijke ethische methode natuurlijk uit op wangebruik. Het deputaatschap neemt dus een risicovolle route, maar is zich hier ook bewust van.

3 — *Bijdragen van Cornes en Instone-Brewer*

In deze paragraaf zal ik beschrijven wat Cornes en Instone-Brewer kunnen bijdragen aan de bezinning die plaatsvond in de GKv. Om hier een geordend verslag van te maken, zal ik de sleutelteksten over echtscheiding bij langs gaan om te verantwoorden welke exegetische inzichten van de auteurs ik volg. Bovendien zal ik aangeven welke impact die inzichten hebben op de visie van het deputaatschap. Met sleutelteksten bedoel ik, de teksten die voor Cornes, Instone-Brewer en het deputaatschap doorslaggevend zijn voor hun visie. Ik kom op onderstaande teksten uit, geordend in de volgorde van de bijbelse canon.

- ~ Genesis 2,24
- ~ Exodus 21,10-11
- ~ Deuteronomium 24, 1-4
- ~ Matteüs 5,31-32
- ~ Matteüs 19, 3-12 en Marcus 10,1-12
- ~ Lucas 16,18
- ~ 1 Kor. 7, 12-16

Genesis 2,24

Voor Andrew Cornes is dit een zeer belangrijke tekst. Volgens hem is hier de basis te vinden voor het idee dat de huwelijksband door God gemaakt is en niet door mensen kan worden verbroken. Het is God die twee mensen samenbrengt. Hij maakt hen tot één vlees, één lichaam. Deze werkelijkheid ziet Cornes ook in de profeten, waar God onder geen beding afscheid wil nemen van Israël of Juda. Instone-Brewer ziet deze tekst op een menselijkere manier. God introduceert man en vrouw aan elkaar, maar zij maken zelf de band. Zij worden één. De één-vleeswording is andere taal voor 'een familie worden'. Zij vormen een gezin. Het verschil tussen Cornes en Instone-Brewer is niet per se de betekenis van de één-vleeswording, maar wel de vraag wiens werk dat precies is. Dit is van belang, omdat het voor Cornes een fundering is voor het idee dat mensen die huwelijksband niet *kunnen* scheiden. In Genesis 2,24 is het echter vrij duidelijk dat God iets doet (Hij brengt mensen samen) en dat mensen iets doen (de man verlaat de vrouw, 'kleeft' aan zijn vrouw en zij worden één vlees). Vanuit Genesis 2,24 bezien vind ik Instone-Brewer's vrij menselijke exegese overtuigender. God brengt daar inderdaad man en vrouw bij elkaar, maar de rest lijkt door man en vrouw zelf te gebeuren. Vanuit Jezus' exegese in Matt. 19,5-6 denk ik dat God ook een aandeel heeft in de schepping van de huwelijksband. God brengt man en vrouw onder één juk; dat laat zien dat er ook een verbindende actie uitgaat van God zelf. Het vormen van de huwelijksband is een menselijke en een goddelijke activiteit. Op het Deputaten-Rapport heeft een dergelijke conclusie weinig invloed, aangezien daarin de vooronderstelling is dat het huwelijk wel door mensen gebroken kan worden.

Exodus 21, 10-11

Instone-Brewer brengt deze tekst in, in het discours over echtscheiding. Een slavin-vrouw wiens man met een tweede vrouw trouwt, mag scheiden wanneer zij minder voedsel, kleding of olie/liefde ontvangt. In de context van het Oude Nabije Oosten was de genoemde drieslag onderdeel van huwelijksbeloften. Deze beloften golden dus ook in Israël, getuige Exodus 21,10-11. Ze werden opgenomen door de Rabbijnen als echtscheidingsgronden vanuit de exegetische methode van qol wahomer — van het kleinere naar het grotere. Als een slavin-vrouw deze rechten al heeft, dan heeft een vrije vrouw of een man ze al helemaal. Deze tekst wordt door Cornes niet eens genoemd. Steensma en Zhekov accepteren de twee gronden die Instone-Brewer uit deze tekst destilleert: emotionele en fysieke verwaarlozing. Zij zijn niet al te kritisch op de manier waarop Instone-Brewer deze tekst inbrengt in de discussie.

Ik ben een stuk kritischer. De Rabbijnse exegese lijkt mij namelijk incorrect, omdat ze de thematische context negeert. Ze haalt de regel uit de context van de behandeling van slaven en maakt de regel zo, dat een man méér in zijn recht lijkt te staan in dergelijke gevallen dan een (onvrije vrouw).¹⁹³ De regel gaat dienen tot verantwoording van scheidingen van mensen die al sterk staan: vrije vrouwen en mannen. Het lijkt mij beter in lijn met de tekstuele context dat God hier de rechten van de zwakkere wil beschermen, zodat die genoeg kleding, voedsel en liefde krijgt. Tegelijkertijd denk ik dat deze tekst dus wél spreekt voor hedendaagse christelijke ethiek. Ze gaat op in gevallen van hevig onrecht, waarbij het slachtoffer niet in staat is om zich te verweren. Bovendien zie ik deze tekst als een teken dat het huwelijk wel verbreekbaar is door mensen, ook al is het verbreken van een huwelijk zeker niet in lijn met Gods bedoeling.

Ik ga dus niet mee in de veronderstelling van Instone-Brewer dat Jezus het eens was met de gronden die de Rabbijnen formuleerden. Het stilzwijgen van Jezus moet worden ingekaderd in de context van zijn profetische woorden tegen de Farizeeën en schriftgeleerden. Zij rechtvaardigden echtscheidingen op een bijzonder oneigenlijke en onbarmhartige manier. Jezus ging daar tegenin in de context van de scheidbrief en ik verwacht dat hij dat in het geval van Exodus 21,10-11 niet anders zou doen. Ik ga dus niet mee in de gedachte dat Jezus deze tekst zonder commentaar op een dergelijke manier zou gebruiken. Anderzijds breng ik het hermeneutische inzicht van Martin Bucer in, dat de Heilige Geest

¹⁹³ Als een slavin-vrouw al een dergelijk recht bezit, dan al *helemaal* een man.

ook de oudtestamentische wetten heeft geïnspireerd. Het is Jezus' Geest zelf geweest die door deze wetten werkte, en ik meen dus dat we Exodus 21,10-11 wel mogen gebruiken in vergelijkbare gevallen. De Geest maakte in deze situatie een uitzondering, waardoor een slavin zich uit een beknellende situatie van zwaar onrecht kon bevrijden. Voor de visie van het deputaatschap betekent dit, dat er een uitzondering gemaakt mag worden in dergelijke gevallen waarin iemand rechteloos of machteloos is overgeleverd aan onrecht. Instone-Brewer levert met Ex. 21,10-11 dus wel een belangrijke bijbelse bijdrage aan de visie van het deputaatschap. Het deputaatschap worstelde ermee dat zware verwaarlozing niet valt onder verlating of ontucht, maar gevoelsmatig een situatie is waarin scheiding moet worden toegestaan. Exodus 21,10-11 laat volgens mij zien dat dergelijke scheidingen toegestaan mogen worden.

Deuteronomium 24, 1-4

Instone-Brewer beschrijft Deut. 24,1-4 als een verdediging van vrouwen, die makkelijk werden weggestuurd in de context van het Oude Nabije Oosten. Mannen konden minder makkelijk scheiden, aangezien zij een scribent moesten inhuren. Ook betekende de scheidbrief dat zij hun rechten als echtgenoot vaarwel zeiden. Een dergelijke functie lijkt Deut. 24 te hebben, als ze wordt vergeleken met de context van het Oude Nabije Oosten. Ondertussen laat Instone-Brewer hier de tekstuele context links liggen. Het is volgens hem vaag waarom de vrouw precies onrein zou zijn voor haar oorspronkelijke man. Misschien dat hij economisch gewin zou kunnen halen uit het hertrouwen met de vrouw. Misschien dat God het een 'gruwel' noemt, zodat het extreem duidelijk is dat een man geen recht meer heeft op zijn oorspronkelijke vrouw. Instone-Brewer legt deze woorden dus zo uit, dat ze bedoeld zijn om de vrouw te beschermen. De motivatie om de vrouw te beschermen is waarschijnlijk wel een reden dat de scheidbrief is ingesteld, maar de onreinheid van de vrouw voor haar man en de vervuiling van het land zijn beter op een andere manier uit te leggen. Zij passen goed binnen de thematiek van seksuele uitpattingen die in de wetten van Leviticus 18 en 20 ook te zien is. Het land blijkt daar vervuild te kunnen worden door seksuele uitpattingen, seks met dieren, incest, etcetera. Waarschijnlijk is er ook iets dergelijks aan de hand wanneer een vrouw seks heeft met haar man; daarna seks heeft met een andere man en vervolgens weer terug gaat naar haar eerste man. Ik ben het hier dus eens met de exegese van Cornes dat deze situatie een gruwel is voor God, omdat er kwalijk wordt omgegaan met seksualiteit. Bescherming van vrouwen is in deze tekst een secundaire doelstelling; bescherming van het huwelijk en van seksualiteit is primair.

Matt. 5, 31-32; Matt. 19,9; Marcus 10,12; Lucas 16,18

Al deze korte uitspraken van Jezus bespreek ik in één keer, omdat de strekking ervan betrekkelijk eenvoudig is. Als men scheidt en hertrouwt pleegt men overspel. Als men met een gescheiden persoon trouwt, pleegt men overspel. Als men scheidt, dan zet men een ander aan tot overspel. Het is minder eenvoudig om te bepalen welke reikwijdte deze woorden hebben. Spreekt Jezus over alle situaties van echtscheiding en hertrouwen, of alleen *ongeldige* echtscheidingen? Het lijkt mij niet correct om al deze uitspraken alleen toe te passen op scheidingen om ‘welke-zaak-dan-ook’, zoals Instone-Brewer doet. Het klopt met name niet, omdat in Matteüs 5, 31-32 en Lucas 16,18 dergelijke scheidingen niet per se aan de orde zijn. In Matteüs 5 reageert Jezus op de Joodse traditie dat een scheiding geldig en wettelijk is, wanneer men een scheidbrief meegeeft. In Lucas 16,18 lijkt het over scheidingen in het algemeen te gaan, die door de Farizeeën worden toegelaten. Jezus kwalificeert hier dus niet of de echtscheidingen precies geldig of ongeldig zijn. Het lijkt mij daarom correct om deze uitspraken te zien als een algemene regel.

Tegelijkertijd ben ik het eens met Steensma, dat Jezus hier een profetisch woord spreekt tegen de schriftgeleerden. Zij doen er alles aan om heel rechtvaardig te lijken. Voor mensen lijken ze ook heilig in hun nauwgezette volgen van de wet, maar ze zijn dubbelhartig. In het geheim gebruiken zij de wet om hun egoïstische verlangens na te jagen. Zij gebruiken Deut. 24 om zo veel mogelijk scheidingen mogelijk te maken. Hierdoor beschadigen zij huwelijken en mensenlevens, doordat mensen makkelijk de straat op worden gezet. Zij promoten een cultuur van ontrouw met de bijbel in de hand. In Lucas 16,18 blijkt dat het een gruwel is in de ogen van God, wat onder mensen wordt verhoogd. Het zou kunnen wijzen op echtscheidingen die onder mensen als goed worden gezien als ze op de juiste juridische manier gebeuren en met de juiste grond. Jezus spreekt dus tegen het zoeken van echtscheidingen en tegen het rechtvaardigen ervan. Er zijn gevallen waarin scheiding toegestaan is (bv. ontucht, verwaarlozing in Ex. 21), maar Jezus versmalt de redenen op basis waarvan echtscheiding toegestaan is. Bovendien veroordeelt hij de houding die zoekt naar de uitzonderingen, en niet naar Gods bedoeling.

De woorden van Jezus zijn overigens niet *alleen* aan de schriftgeleerden gericht, maar ook aan zijn discipelen, aangezien Jezus ook in de Bergrede en in private sfeer dergelijke uitspraken heeft gedaan.¹⁹⁴ Dat is niet verwonderlijk,

¹⁹⁴ Zie Matteüs 5, 31-32 en Marcus 10,12.

want de discipelen zijn opgegroeid met de lessen van schriftgeleerden. Zij delen in de cultuur waarin echtscheiding en hertrouwen een instinctmatig recht zijn. Hun verbazing over de veel grotere gehoorzaamheid die Jezus vraagt is dus begrijpelijk. Desondanks geldt nog steeds, dat Jezus een uitzondering maakt voor ontucht, dat er in het Oude Testament enkele uitzonderingen staan en dat ook Paulus een uitzondering maakt. Het feit dat Jezus uitspraken doet die weinig toegeven, duidt erop dat Jezus zijn discipelen de richting van Gods ideaal opstuurt en niet in de richting van de uitzonderingen.

Matteüs 19,3-12 en Marcus 10,1-12

Het eigene van deze debatten tussen Jezus en de Farizeeën ligt hierin, dat Jezus er explicieter uitlegt hoe hij zich verhoudt tot de wetten uit het Oude Testament. Hoger dan specifieke wetten die een en ander toestaan, is Gods bedoeling met het huwelijk. Het nauwkeurig nagaan wat er precies wel mogelijk is binnen de mazen van de wet, dat is niet hoe de wet van God gevolgd moet worden. Wie met hart en ziel voor God wil leven, gaat op zoek naar Gods verlangen.

Volgens Cornes is hiermee elk oudtestamentisch realisme van de baan. Men moet niet meer rekenen met de hardheid van hart. Ik verwacht dat men volgens Cornes ook Ex. 21,10-11 niet moet gebruiken als richtlijn — dergelijke teksten worden door Jezus van de kaart geveegd. Maar volgens mij is Cornes met deze interpretatie te strikt. Jezus zegt niet dat er niet meer met de hardheid van hart gerekend moet worden. Hij zegt dat Deut. 24 *nodig* was vanwege de hardheid van hart. Hij wijst de Farizeeën en de discipelen echter wel richting Gods bedoeling, die belangrijker is en meer aandacht verdient dan uitzonderingen. De Geest heeft zelf de hand gehad in de geboden van het Oude Testament. Het zou dus vreemd zijn als Jezus dergelijke geboden nu volledig afwijst. Jezus wijst misbruik ervan af.

Er is een nieuwe tijd is aangebroken, waarin van gelovigen meer wordt verwacht dan in het oude verbond. Omdat Jezus zo de nadruk legt op Gods bedoeling, is de Vroege Kerk waarschijnlijk ook extreem die kant op gegaan. Dit is ook waarom Paulus enerzijds Gods bedoeling kan citeren, waarin weinig flexibiliteit lijkt te zitten; om vervolgens een uitzondering te maken voor christenen die worden verlaten door een ongelovige partner. Cornes vind ik niet alleen exegetisch niet overtuigend, maar ook in de pastorale implicaties is hij niet overtuigend. Daarin blijkt dat hij de strakke ethische uitkomst van zijn exegese niet kan volhouden. Via een minder overtuigende weg rekt hij toch nog met de hardheid van hart. Dit is een bevestiging van de keuze van het deputaatschap.

Hardheid van hart wordt op verschillende manieren geïnterpreteerd en alle interpretaties passen op een bepaalde manier goed. Instone-Brewer meent dat het gaat om één van de partners, die koppig blijft zondigen. Dat zegt hij op basis van Jeremia 4 waarin Israël maar blijft zondigen en een scheidbrief heeft meegekregen; het is daarom een interpretatie die goed mogelijk is. Cornes denkt dat het gaat over de schriftgeleerden, omdat zij rechtstreeks door Jezus worden

aangesproken. Zij waren zo verhard dat zij zochten naar rechtvaardiging van scheidingen vanuit Gods Woord. Het deputaatschap vat hardheid van hart in het algemeen op, als de oude mens; zwakte, dat men zich niet wil bekeren. Het lijkt erop dat zij Jezus' woorden "uw hardheid van hart" interpreteren als een oordeel over heel het volk. Heel het volk heeft op een zekere manier hardheid van hart, waardoor het soms noodzakelijk is om een kwaad toe te laten, om een erger kwaad te voorkomen. Karakteristiek aan de opvatting van het deputaatschap is, dat hardheid van hart ook een zekere onmacht behelst; iets wat goed past binnen Ezechiël 36,26, waar God zegt dat hij een levend hart zal geven aan Israël. Een levend hart is iets wat aan een mens gegeven moet worden, omdat mensen dat zelf niet goed voor elkaar krijgen. Een levend hart betekent in Ez. 36 dat men zich aan de geboden van God houdt (v. 27) en dat men walgt van vroegere zonden (v. 31). De woorden van Ezechiël komen ook overeen met de stelling van Cornes en van het deputaatschap, dat er in het koninkrijk meer zachtheid van hart mag worden verwacht.

Al deze interpretaties passen goed binnen de context en binnen de tekst. Misschien koos Jezus er expres voor om een meer algemene term te gebruiken. Op basis van de beschikbare gegevens lijkt het mij niet mogelijk om een optie uit te sluiten.

1 Kor. 7, 12-16

De visie van het deputaatschap hangt grotendeels af van de exegese van deze verzen. Het werd gedacht dat vers 11 een uitzondering is die Paulus maakt, waarin hij billijker is dan Jezus: ‘als zij toch scheidt, wat niet toegestaan is, moet ze alleen blijven of zich met de ander verzoenen.’ Die exegese klopt volgens de uitleg van Cornes en Instone-Brewer niet, aangezien Paulus nog steeds Jezus citeert. Paulus voegt hier niet een opmerking toe van zichzelf.

Ik concludeerde net dat Jezus zich profetisch uitsprak tegen het *zoeken* van echtscheidingen, maar dat hij niet elke scheiding ontoelaatbaar verklaarde. Paulus citeert hier de visie van Jezus, en spreekt dus in vers 11 over toegestane echtscheidingen. ‘Maar als zij scheidt, wat toegestaan is in sommige gevallen, dan moet zij alleen blijven of zich met haar partner verzoenen.’ Het gaat dus over scheidingen die naar de letter van de wet mogelijk zijn, maar waarin Gods bedoeling niet met hart en ziel gevolgd wordt. Paulus zegt dus dat zij ongetrouwd moeten blijven of zich moeten verzoenen met de ander — zo stuurt Paulus aan op herstel van de huwelijken. Paulus is dus, overeenkomstig Jezus’ onderwijs, gefocust op de bedoeling van God. Hier wordt de exegese van het deputaatschap onderuit gehaald, dat Paulus in dit vers een billijke uitzondering maakt voor ongeldig gescheiden vrouwen. Het gaat hier om geldig gescheiden vrouwen. Er wordt met deze exegese ook een aspect van het deputaten-rapport versterkt: hertrouwen is gewoonlijk geen optie na een scheiding, zelfs niet als die scheiding toelaatbaar is.

Deze boodschap moet in het licht van 1 Kor. 7,15 worden gelezen, waarin blijkt dat men ook voorgoed verlaten kon worden door de ander. In de verzen 11-12 is nog hoop op verzoening omdat beiden kunnen worden aangesproken door de kerk. In vers 15 is er een situatie die niet door Jezus werd genoemd, waarbij een christen wordt verlaten door een onchristelijke partner. Paulus geeft aan dat men in dergelijke gevallen niet slaafs gebonden is aan de partner. Die ongebondenheid betekent in ieder geval dat men niet meer verplicht is om te werken aan herstel van de relatie (Cornes). Ik denk echter dat het ook betekent dat men mag hertrouwen, gezien het contrast met Paulus’ uitspraak in vers 11. Daar zei Paulus dat men zich moest verzoenen of alleen moest blijven. Paulus had in vers 15 kunnen zeggen dat men zich niet hoefde te verzoenen, maar wel alleen moest blijven. Hij kiest echter voor de term ‘slaafse gebondenheid’. Er is dus een extra betekenis, bovenop dat men alleen mocht blijven, en dat lijkt mij te zijn dat hertrouwen is toegestaan. Dit correspondeert goed met de Grieks-

Romeinse cultuur, waarin hertrouwen werd gezien als de norm. Met name als de christen zelf niet de oorzaak was van de scheiding en daar weinig aan kon veranderen, lijkt hertrouwen een mogelijkheid te zijn.

Het deputaatschap leest 1 Korintiërs 7,15 als een aanpassing van Paulus aan de context van de Korintiërs. In dit nieuwe geval dat Jezus nog niet voor ogen had, kiest Paulus voor een weg die redelijk is. Dat lijkt vanuit de perspectieven van zowel Cornes als Instone-Brewer de meest waarschijnlijke lezing — beiden zien dat Paulus hier een uitspraak doet die niet lijkt te kloppen met Jezus' verbod op echtscheiding. Instone-Brewer legt dit uit als een Rabbijns compromis, omwille van de vrede. Cornes ziet het als een uitzondering die Paulus maakt, omdat het nauw volgen van Jezus' gebod absurde consequenties zou hebben in dit geval. Cornes stelt zelfs dat er vergelijkbare gevallen zijn, waarin ook mag worden gezegd aan een 'gevangen' christen dat hij niet gebonden is, vanwege de vrede.

Concluderend

De uitkomst van de evaluatie van Cornes en Instone-Brewer leidt met name tot affirmatie van de lijn die het deputaatschap heeft gekozen. De bedoeling van God met het huwelijk is het ideaal waartoe elk getrouwd mens zich heeft te verhouden. Er mag gerekend worden met hardheid van hart (en met verwaarlozing van hulpeloze slachtoffers). Er mag met billijkheid worden besloten in concrete situaties. Er mag niet onzuiver worden gezocht naar rechtvaardiging van echtscheiding en hertrouwen; de profetische woorden van Jezus maken ook mij bewust van het hart waarmee ik deze these schrijf. Het is hierom terecht dat het deputaatschap zo benadrukt, dat de spiritualiteit waarmee dergelijke beslissingen worden gemaakt zeer belangrijk is.

Nu blijft nog de vraag naar echtscheidingsgronden staan, was het terecht om daarvan afscheid te nemen? Het is duidelijk dat het idee van gronden niet uit de bijbel voortkomt. Scheiding wordt ten allen tijde ontmoedigd en ingeperkt, en er is dus geen ‘grond’ (als in: rechtvaardiging) voor scheiding. Sommigen worden toegelaten, maar het gaat te ver om te zeggen dat zij gerechtvaardigd zijn. Instone-Brewer hanteert vier gronden voor echtscheiding en zijn benadering heeft daardoor een verbredende functie, die niet overeenkomt met de scherpte van Jezus’ woorden. Instone-Brewer gaat te veel mee in de toegeeflijke, Rabbijnse manier van denken, waar Jezus nu juist een versmalling in aanbracht. Hierom denk ik dat Instone-Brewer’s visie de NGK niet zou moeten bewegen om terug te keren naar echtscheidingsgronden. Cornes’ standpunt is dat er één grond is waarop men echtscheiding mag initiëren (overspel) en één grond waarop men echtscheiding mag laten gebeuren. Hij spreekt nog wel over ‘gronden’, maar komt in de knoop op het gebied van hevige verwaarlozing. In dergelijke gevallen maakt Cornes, “tegen het onderwijs van heel het Nieuwe Testament in” een uitzondering. Zulke uitzonderingen hoeven echter niet tegen het onderwijs van het hele Nieuwe Testament gemaakt te worden. Hierin wordt de visie van het deputaatschap ondersteund door Ex. 21,10-11, waaruit blijkt dat ook in het geval van hevige verwaarlozing en slachtofferschap uitzonderingen gemaakt mogen worden.

Het deputaatschap gaat wel ver in het denken in uitzonderingen, door het aantal uitzonderingen schijnbaar onbeperkt te maken. Dat is besloten vanuit de exegese van 1 Korintiërs 7,15, die als een richtlijn is opgevat voor ethisch handelen. Zoals Paulus in deze situatie, die Jezus niet voor ogen had, een ander oordeel velde; zo mogen ook wij rekening houden met de eigenheid van de

situatie waarin ethiek wordt bedreven. Die keuze van het deputaatschap gaat ver, aangezien Jezus in al zijn woorden juist niet de aandacht vestigt op uitzonderingen. Het is een lastige balans die gehouden moet worden, wanneer men enerzijds de bedoeling van God altijd voorop laat gaan, en anderzijds in elke situatie potentieel echtscheiding toelaat. Het is hierom van belang dat er ook in situaties die niet voorzien waren in Jezus' onderwijs, wel wordt gerekend met bijbelse principes. De autoriteit die de kerk heeft is een afgeleide autoriteit. De kerk maakt geen besluiten vanuit eigen macht, maar vanuit Gods woord. Het is een grote verantwoordelijkheid die Paulus had in zijn situatie, en die de kerk heeft in deze situatie. Het is daarom goed, dat het rapport de openheid die deze weg biedt niet volledig stuurloos laat, maar hermeneutische sleutels noemt die van belang zijn in het maken van dergelijke keuzes. Men moet luisteren naar het onderwijs van Jezus en van de apostelen, naar de houding van God zelf richting zondige mensen, naar de grote lijnen die van de heilsgeschiedenis (e.a.). In die lijst van bijbelse principes past ook de wetgeving van God aan Israël (zoals Ex. 21,10-11), die ook door de Geest was geïnspireerd en ons kan helpen in situaties waarin de oude mens nog de boventoon voert. In verschillende situaties kan er zo verschillend besloten worden, maar wel met een hart dat gericht is op de wil van God.

4 — *Echtscheidingen vanwege relationele problematiek*

In deze scriptie staan we specifiek stil bij de evaluatie van echtscheidingen die plaatsvinden omdat de huwelijksband is verslechterd. Duurzame ontwrichting is een reden die honderd jaar geleden voor de Nederlandse wet nog niet geldig was, maar tegenwoordig is het een onderdeel van de Nederlandse intuïtie. Het bijgewerkte deputaten-rapport kan nu worden verbonden aan de psychologische en sociologische inzichten over deze scheidingen. De evaluatie van deze scheidingen kan functioneren als richtingwijzer voor de NGK en andere kerken, maar ook als startpunt voor een discussie over relationele problematiek en de plaats van het huwelijk in de Westerse cultuur.

De intensiteit van relationele problematiek

Een van de lessen die uit de verhalen van gescheiden mensen geleerd kan worden, is dat er tussen relationele problemen gedifferentieerd moet worden. Er zijn mensen die al snel scheiden als het niet meer tussen hen werkt. De vriendschap is weg, of het gevoel van geluk met de ander mist, en daarom gaat men uit elkaar. Volgens het model van Steve Duck konden sommige mensen al snel in de sociale-support-processen kiezen om uit elkaar te gaan. Zulke gevallen zijn er, maar het was een grote minderheid. Aan dergelijke scheidingen gaf alleen de visie van Martin Bucer ruimte. Hij zei dat het huwelijk een relatie is waarin man en vrouw volledig aan elkaar zijn toegewijd en willen én kunnen samenleven zoals God het wil. Als ze slechts leven in een wettelijk gedefinieerde relatie, maar het ontbreekt aan die toewijding, kan de relatie worden verbroken. Hiervoor zijn de woorden van Jezus over Gods bedoeling met het huwelijk echter veel te scherp. In al zijn woorden versmalt Jezus de mogelijkheden voor echtscheiding, dus een verbreding zoals Martin Bucer die voorstelt lijkt mij niet in lijn met de tendens van Jezus' uitspraken. Vanuit het perspectief van Cornes, Instone-Brewer en het deputaatschap is er geen ruimte voor deze echtscheidingen.

De dominante toon van de verhalen was echter, dat er na een lange weg van verbittering geen weg meer terug werd gezien. Men voelde extreme pijn omdat men niet het gevoel had dat de ander van hen hield en voor hen zorgde. Er waren pogingen om het de ander extra naar de zin te maken. Men vertoonde meer meegaandheid en gewilligheid, zodat de ander misschien ook beter zijn

best zou doen. Gaandeweg zocht de verbitterde partner juist meer de confrontatie op, omdat de eerste manier niet hielp. Men voelde continu boosheid; iedere fout van de ander werd geïnterpreteerd als een persoonlijke aanval. In het onderzoek van Kayser en Rao bekenden twee mensen dat zij verlangens kregen om hun partner te vermoorden. Het beeld dat mensen tegenwoordig veel te makkelijk uit elkaar gaan als het even niet meer werkt, klopt in de meeste gevallen van de respondenten dus niet. Wanneer een huwelijk uitmondt in een scheiding, is de problematiek vaak zwaarwegend en is bitterheid diep geworteld in het hart van één partner of beide partners. Bovendien hebben zij pogingen gedaan om de relatie beter te maken, maar die pogingen waren ontoereikend. De evaluatie van deze situaties ligt ingewikkelder. De evaluatie zou meer kunnen worden verhelderd door deze situaties te verbinden aan de verschillende interpretaties van hardheid van hart.

Hardheid van hart

Hardheid van hart is een betrekkelijk brede term gebleken, toen de interpretaties van Cornes, Instone-Brewer en het deputaatschap naast elkaar werden gelegd. Het is op verschillende manieren te relateren aan de verhalen van gescheiden mensen. Het kan worden gezien als onverzoenlijkheid (Cornes); koppig fouten blijven maken (Instone-Brewer); of als de invloed van de oude mens (deputaatschap).

Cornes interpreteerde hardheid van hart als de houding van de Farizeeën, die probeerden om scheidingen te rechtvaardigen. Het is onverzoenlijkheid; dat men zo veel mogelijk argumenten aangrijpt om een eind te kunnen maken aan een huwelijk.¹⁹⁵ Dit kwam overeen met de verhalen uit het handboek, waar het een veelvoorkomende neiging bleek om te zoeken naar een rechtvaardiging voor de scheiding. Dit deed men in de sociale-support-processen aanvankelijk door de fouten van de andere partner breed uit te meten en erkenning te zoeken. Na de scheiding construeerde men een verhaal, waarin de fouten van de ander wat meer werden gerelativeerd. Ze werden geschetst als stabiele karaktereigenschappen, waar nooit meer verandering in zou komen. De verteller portretteerde zichzelf als de verstandige partner die slachtoffer is van de situatie: ‘het was de beste keus voor iedereen om uit elkaar te gaan.’ Deze rechtvaardigende houding werd ook gezien in handelingen van mensen die eigenlijk de stekker uit hun relatie wilden trekken, maar dat nog even niet deden. Zij gingen eerst naar een relatietherapeut om aan de buitenwereld te tonen dat zij er alles aan gedaan hadden om de relatie te redden. Hardheid van hart is in een dergelijk geval dus, dat men de weg naar verzoening niet meer op wil gaan en bezig is om een scheiding acceptabel te maken. Jezus’ woorden dienen tot een terechtwijzing, dat zulke scheidingen niet gerechtvaardigd moeten worden. Verhalen die een scheiding schetsen als een goede en verstandige weg, maken ook scheidingen van andere mensen gerechtvaardigd. Dat betekent deze hardheid van hart dus voor de evaluatie van echtscheidingen vanwege relationele problematiek — ze zijn niet te rechtvaardigen.

Instone-Brewer zag hardheid van hart als onwil om zich te bekeren wat betreft gedrag. Het woord van Jezus is dan geadresseerd aan de partner in de relatie die fouten blijft maken, zonder die te erkennen of te willen veranderen. De fouten waar Jezus volgens Instone-Brewer naar verwijst, staan in Jeremia 4,

¹⁹⁵ Omdat men die houding had, waren scheidingen onvermijdelijk en was het dus nodig om scheidingen te reguleren.

waar Israël aanhoudend de huwelijkseisen blijft schenden. Het gaat dus wel over ernstige fouten. De fouten waarover respondenten vertelden waren minder serieus dan dit — er werd niet gezegd dat de ander overspel had gepleegd, of hen verwaarloosd had. Toch kan er wel worden gezegd dat gebrek aan erkenning van gemaakte fouten en onwil om te veranderen leidde tot verslechtering van de relatie. Eerst was er slechts teleurstelling om de ander, maar later leidde het tot veel boosheid. Wanneer één van de partners schadelijk gedrag willens en wetens blijft vertonen, zit daar ook hardheid van hart in. De interpretaties van Instone-Brewer en Cornes zijn twee kanten van dezelfde medaille. Bij Cornes is het de hardheid van een partner die wil scheiden en zoekt naar goede redenen om dat te doen; bij Instone-Brewer is het de hardheid van een partner die fouten maakt, maar ze niet wil toegeven of veranderen.

Het eigene van de interpretatie van het deputaatschap, is dat hardheid van hart ook zwakte of onmacht kan betekenen. Vanuit Cornes en Instone-Brewer lijkt hardheid van hart met name over gedrag te gaan. Als ik hardheid van hart alleen op hun manier toepas in de verhalen van echtscheiding, dan lijkt het alsof elke echtscheiding slechts voortkomt uit moreel falen. De ene partner heeft niet genoeg vergeven en mist een genadige blik; de ander heeft niet genoeg de eigen fouten erkent of te weinig geprobeerd om die te veranderen. Uit de theorieën over echtscheiding leren we dat er op de achtergrond meer aan de hand kan zijn. Er kunnen crises zijn die een echtpaar te groot zijn geworden, waardoor het hen niet lukt om het goede te doen. Zij kunnen ervaringen uit het verleden hebben meegekregen, die hen tegenwerken om een goede relatie op te bouwen. Zij kunnen ook karaktereigenschappen hebben, waar ze wel aan proberen te werken, maar waarvan het niet lukt om ze te verbeteren. Misschien zijn zij net nieuw in het geloof, of te zwak in het geloof om in de relatie door te gaan. Er zijn veel manieren waarop men ook slachtoffer kan zijn van de eigen hardheid; of een gevangene van de eigen bitterheid. Hardheid van hart bestaat dus mogelijk uit een gebrek aan vergevingsgezindheid, een gebrek aan bekering en een gebrek aan kracht om te veranderen. Een combinatie daarvan kan mensen dermate van elkaar vervreemden dat hun huwelijk een marteling is geworden (in hun eigen woorden). Als er geen uitzicht is op een verandering van die bitterheid lijkt het mij in sommige gevallen de minst slechte optie om een scheiding te laten gebeuren. Dit betekent niet dat die scheiding gerechtvaardigd is, maar dat zij kan worden toegelaten vanwege de hardheid van hart.

Exodus 21, 10-11

Een van de punten waarop de visie van het deputaatschap verrijkt kan worden is op het punt van verwaarlozing. Exodus 21,10-11 kan dienen tot een richtingwijzer, dat ernstig onrecht een reden kan zijn om een echtscheiding toe te laten. Tegelijkertijd denk ik niet dat deze tekst op relationele problematiek van toepassing is. Wanneer in een relatie de intimiteit en vriendschap is verslechterd, dan is dat niet gelijk te stellen met verwaarlozing. Aan de andere kant zijn er gevallen dat een partner gedachten had om de ander te doden. De problematiek in een relatie kan dermate heftig worden dat het leidt tot potentieel gevaar. Dat is dermate ernstig, dat het dan verstandig zou zijn dat een echtpaar op zijn minst externe hulp krijgt en op zijn hoogst uit elkaar gaat voor ieders veiligheid. Zulke gevallen zou ik echter eerder betrekken op de hardheid van hart, dan op verwaarlozing. Er is dan namelijk geen sprake van daadwerkelijke mishandeling. Exodus 21,10-11 is dus een waardevolle toevoeging voor de kerk om mee te nemen in ethische overwegingen, maar het lijkt mij geen tekst die spreekt over verminderende intimiteit en vriendschap.

Het huwelijk in de Westerse cultuur

Cornes en Instone-Brewer bevestigden de exegese van het deputaatschap, dat Paulus in 1 Korintiërs 7,15 een beslissing maakte die niet volledig overeenkwam met Jezus' woorden. Jezus had dergelijke gevallen nog niet op het oog, en het exact doorvoeren van Jezus' onderwijs zou leiden tot onbillijke gevolgen. Paulus maakte dus een beslissing dat men in die situatie de scheiding mocht laten gebeuren. Er is geen reden om aan te nemen dat dit de enige situatie is, waarin het denkbaar is dat iets dergelijks wordt toegelaten. In de Westerse context komen we ook voor situaties te staan, waarin het tot onredelijke gevolgen zou leiden, als de regel van Jezus exact wordt gevolgd. In de verbinding tussen 'hardheid van hart' en echtscheidingen vanwege relationele problematiek heb ik dat al aangegeven. Maar om daarin goede beslissingen te maken, is het ook nodig om een juiste interpretatie van de Westerse context te hebben. Deze exegese van het deputaatschap werd bevestigd door zowel Cornes als Instone-Brewer. Om in de Westerse context als kerk goede beslissingen te nemen is het belangrijk om ook die context mee te wegen.

Één van de uitkomsten uit hoofdstuk 2 over relationele problematiek, was dat er in het hoofd van getrouwde mensen een berekening van kosten, baten, alternatieven en obstakels wordt gemaakt. In het Westen maken mensen deze berekening anders dan in gemeenschappelijke culturen. We waarderen het huwelijk nu met name vanuit waarden als intimiteit en vriendschap: 'companionate marriage' noemde socioloog Ernest Burgess dat. Het onderwijs van Jezus gaat dus zwaar tegen de Westerse intuïtie in, dat een scheiding zelfs niet goed is wanneer de vriendschap volledig weg is uit het huwelijk. Voor Westerse mensen is de verbazing van de discipelen in Matteüs 19 dus goed mee te maken. De boodschap van Jezus over echtscheiding wordt niet gemakkelijk aangenomen, ook niet in onze cultuur.

Het huwelijk is een kwetsbaar instituut geworden in Nederland. Het is rechtelijk altijd mogelijk om te scheiden, waardoor er geen juridische rem meer is op de scheidingen. Bovendien is de sociale geborgenheid in een hechte gemeenschap veel minder geworden in de afgelopen eeuw. Families zijn steeds verder uit elkaar wonen, omdat mensen makkelijk verhuizen naar grotere steden. De hechte gemeenschappen waarbinnen het huwelijk was ingebed, zijn voorlopiger van aard geworden. Mensen wisselen ook sneller van kerk. Hierdoor is sociale controle en sociale ondersteuning minder geworden. Obstakels om te scheiden zijn hiermee lager geworden, maar ook de hulp die soms nodig is om

een huwelijk dragelijk te houden is minder geworden. Bovendien betekent dit gebrek aan inbedding in een gemeenschap, dat er nog meer gevraagd wordt van huwelijken. Zij moeten de vriendschap en intimiteit brengen, die de gemeenschap niet meer geeft. Koppel hieraan het feit dat mensen gemiddeld langer leven en dus ook langer getrouwd zijn. Dan blijkt dat er van huwelijken erg veel wordt verwacht. Er ligt een grote druk op de schouders van het huwelijk. Misschien dat het in sommige huwelijken goed werkt, maar het hoeft niet te verbazen dat dit in andere huwelijken leidt tot de ondergang van een relatie. Psycholoog Robert S. Weiss concludeert op basis van onderzoeken naar getrouwde mensen die naar de grote stad verhuisden, dat een huwelijk niet kan compenseren voor verloren vrienden en familie. Ook al had men een partner, men voelde zich erg eenzaam in de grote stad. Men heeft blijkbaar vrienden en familie nodig in de omgeving. Tegelijkertijd kunnen vrienden en familie ook niet compenseren voor verlies van een partner. ‘Ouders zonder partner’ hadden een ondersteunende gemeenschap, maar voelden zich nog steeds alleen.¹⁹⁶ Dit alles geeft te denken over de verwachting die op het huwelijk wordt gelegd. Er is een heilzame balans nodig tussen goede vriendschappen en familie-relaties en een huwelijksrelatie. Zij kunnen niet helemaal voor elkaar compenseren en dragen samen bij aan een gevoel van geborgenheid. Het is een uitdaging voor de kerk om een hechte gemeenschap te vormen in deze cultuur, maar ook voor de draagkracht van huwelijken blijkt het ontzettend belangrijk te zijn om daar wel aan te werken.

Voor Westerse getrouwde mensen kan de culturele bagage een zegen zijn, wanneer zij in hun huwelijk een diepe vriendschap en intimiteit ervaren; maar het huwelijk kan ook onder de last van verwachtingen bezwijken. De kerk heeft in deze context een profetisch woord te brengen over Gods bedoeling met het huwelijk en over de trouw die hoort bij de belofte. Maar ze mag ook een realistische boodschap brengen, dat zij die het huwelijk niet volhouden daaraan niet *alleen* zelf schuldig zijn. Er is naast een individuele, ook een gemeenschappelijke schuld, aangezien men in Nederland een grote druk heeft gelegd op het huwelijk. Het zou kunnen dat de kerk mee heeft gewerkt aan het scheppen van hoge huwelijksverwachtingen, en dat er meer over huwelijksproblemen gepraat zou mogen worden. Als de kerk een waardevolle bijdrage wil leveren aan de cultuur, moet ze de huwelijksseed hooghouden, maar het huwelijk niet verheerlijken. Ze moet mensen goed voorbereiden op wat het

¹⁹⁶ Fine, *Routledge Handboek*, Hs. 29.

huwelijk inhoudt en hen vooraf opleiden in basale vaardigheden om samen problemen op te lossen; taken te verdelen; om te gaan met elkaars gebreken.

Ook is het goed om verloofden voor te bereiden op de (aanvankelijke) teleurstelling die kan plaatsvinden in een huwelijk. De respondenten van Steve Duck gaven aan in het eerste jaar al teleurstellingen te ervaren. Hun partner bleek gebreken te hebben die zij niet hadden verwacht.¹⁹⁷ Dit mondde uiteindelijk uit in een huwelijk met de grondtoon van diepe smart en gekwetstheid. Christenen hebben een profetisch verhaal dat de hoge verwachting van het huwelijk kan dempen; dat is de geschiedenis van het huwelijk tussen God en Israël. In dat verhaal komen verschrikkelijke dieptepunten van een (fictief) huwelijk aan het licht. Er is diepgaande pijn, kwelling, koppigheid, hardheid van hart. Maar er zijn ook hoogtepunten van Gods trouw en liefde die zelfs na een tijd van extreme vervreemding leiden tot hernieuwde liefde. Het is belangrijk om dergelijke tegen-verhalen te vertellen, om de hardheid van hart in onze cultuur aan het licht te brengen, en om hoop te houden op God die beloofd heeft om stenen harten te vervangen voor een levend hart.

¹⁹⁷ Maar ook: karaktereigenschappen die in de ene situatie geweldig zijn, zijn in de andere situatie lastig. Denk aan impulsiviteit; dat kan enthousiasmerend zijn als men vrij is, maar onhandig als er praktische afspraken worden gemaakt voor de kinderen, en dat die afspraken op het laatste moment worden gewijzigd.

5 — *Aanbevelingen voor verder onderzoek*

De rol van de kerk voor mensen die scheiden

Toen ik met een medestudent sprak over de evaluatie van echtscheidingen vanwege relationele problematiek, merkte hij op: “wie luistert er überhaupt nog naar de kerkenraad?” Dat was een stekende opmerking, want het relateert de waarde van deze scriptie enigszins. De kerk kan wel een visie vormen, maar op welke manier kan een dergelijke visie heilzaam geïmplementeerd worden in de praktijk? De kerk heeft weinig autoriteit in de Nederlandse samenleving waarin autonomie, zelfbeschikking en vrijheid zeer belangrijk zijn. Bovendien horen predikanten, ouderlingen of pastoraal medewerkers meestal te laat van huwelijksproblemen. Mensen gaan in de sociale support-processen eerder naar vrienden en familie om problemen te delen. Als een pastor ervan hoort, is de keuze vaak al gemaakt om te scheiden. Kortom, mensen hebben hun keuze vaak al gemaakt. Een belangrijke vraag die dus meer aandacht verdient is, op welke manier de evaluatie van echtscheidingen vanwege relationele problematiek moet worden toegepast in de pastorale praktijk. Hoe kan de kerk opbouwend invloed uitoefenen op huwelijken, op een manier die goed past in een autonome cultuur?

Huwelijken die blijven bestaan

In het sociologische en psychologische onderzoeksveld bleek veel kennis beschikbaar te zijn van echtscheidingen en aanverwante vragen. Er is veel minder kennis over de vraag hoe het mogelijk is dat de helft van de huwelijken staande blijft. Dit betekent dat er nog een hele bron van kennis open ligt, om te onderzoeken wat bijdraagt aan het voortbestaan van huwelijken. Het zou van grote waarde zijn voor de huidige samenleving, om te leren hoe mensen ondanks zware crises bij elkaar konden blijven.

Dankwoord

Er is een aantal mensen zonder wie het niet mogelijk was geweest om deze scriptie te schrijven, en aan wiens ondersteuning ik heel veel heb gehad. Mijn professor en scriptie-begeleider Ad de Bruijne wil ik bedanken voor de gelijkmoedige feedback; goede vragen en behulpzame suggesties; maar ook voor het geduld met een scriptie-proces dat wat langer duurde dan gepland. Met uw drukke werk als professor en de verhuizing naar Utrecht, vond ik het bewonderenswaardig hoe vaak we een feedback-moment konden hebben.

Ondanks dat zij ook aan een scriptie schreef, heeft mijn medestudent Jacolien van Eekeren meegelezen en feedback gegeven; dat is een heel offer, dus dankjewel daarvoor!

Zonder Hillianne, op dit moment nog mijn verloofde, was het niet gelukt om mijn scriptie in de afgelopen vijf weken in sneltreinvaart af te schrijven. Zij heeft me geholpen om een fantastische planning te maken, heeft mentale steun gegeven, en ondertussen was zij bezig om ons huisje in orde te maken. In het schrijfproces was ik niet altijd de gezelligste vriend, en daar ging zij met heel veel geduld en liefde mee om. Ik hoop dat deze scriptie bijdraagt aan ons huwelijk, en dat wij van God een levend hart mogen blijven houden.

Literatuurlijst

Acta van de Generale Synode Zuidhorn 2002-2003, Bijlage III, 8: Rapport Deputaten Echtscheiding.

Bruggen, J. van. *Het Huwelijk Gewogen : 1 Korinthe 7*. 3e dr. Amsterdam: Bolland, 1978.

Cornes, A. *Divorce and Remarriage : Biblical Principles and Pastoral Practice*. Grand Rapids, Mich.: W.B. Eerdmans, 1993.

Dam, C. van. *Divorce & Remarriage : In the Light of Old Testament Principles and Their Application in the New Testament*. Winnipeg: Premier Pub, 1996.

Deputaten Huwelijk en Echtscheiding, *Huwelijk en echtscheiding : Samengesteld voor de Generale Synode Amersfoort 2005*. http://www.huwelijkstoerusting.gkv.nl/artikelen/rapportamersfoort_2005_dep_he.pdf.

Douma, J. *Echtscheiding*. 2e dr. Ethisch Commentaar, 8. Amsterdam: Bolland, 1982.

Fine, M. A. & J. H. Harvey. *Handbook of Divorce and Relationship Dissolution*. New York: Routledge, 2006. <https://www.perlego.com/book/1553062/handbook-of-divorce-and-relationship-dissolution-pdf>.

Graaf, P. M. de & Kalmijn, M. “Scheidingsmotieven in Nederland sinds de jaren vijftig.” *Sociale Wetenschappen*, 44(2), (2001).

Grudem, W., “Grounds for Divorce, Why I now believe there are more than two. An Argument for Including Abuse in the Phrase “In Such Cases” in 1 Corinthians 7:15”. <http://www.waynegrudem.com/grounds-for-divorce-why-i-now-believe-there-are-more-than-two>.

Instone-Brewer, D. *Divorce and Remarriage in the Bible : The Social and Literary Context*. Grand Rapids, Mich.: W.B. Eerdmans, 2002.

Karney, B. R., Story, L. B., & Bradbury, T. N. (2005). "Marriages in context: Interactions between chronic and acute stress among newlyweds." In: Fine, *Handbook of Divorce and Relationship Dissolution*, Hs. 11.

Selderhuis, H.J. *Huwelijk En Echtscheiding Bij Martin Bucer*. Dissertatie, Groen, 1994.

Steensma, D.J. *Echtscheiding : Een Exegetisch-Ethische Evaluatie*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief, 2016.

Zhekov, Y. K. *Defining the New Testament Logia on Divorce and Remarriage in a Pluralistic Context*. Eugene, Or.: Pickwick Publications, 2009.